व्याडि परिभाषावृत्तिः

परिभाषासूत्राणि च

नं. १५०

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॐ अथ परिभाषासूचनं व्याख्यास्यामः अथेत्ययमधिकारार्थः
प॰भा॰ सू॰ १ परिभाषासूचनं शास्त्रमधिकृतं वेदितव्यं यदितऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः इयमस्मिन्सू-
त्रे सिद्धेयमस्मिन्सूत्रे सिद्धेति किं कारणं अत्र हि ज्ञातपरिभाषः स्वयं शास्त्रं प्रतिपाद-
यितुं समर्थो भवति स तावज्ज्ञातपरिभाषो भवति अतो व्याख्यानं द्रष्टव्यं तत्रादित ए-
व तावदियं परिभाषा भवति अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येति क्व पुनरियं परिभाषा ज्ञा-
प्यते व्रश्चभ्रस्जेतिसूत्रे कथं कृत्वा अत्र हि राजभ्राजशब्दौ पठ्येते अत्र हि राजशब्दग्र-
हणं स्यादिति अतो राजशब्दः पठ्यते तस्याः परिभाषायाः प्रसिद्ध्यर्थं अर्थवतो ग्रहणे नान-
र्थकस्येति नैतदस्ति ज्ञापकं अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनं किमिति इमौ द्वौ भ्रा-
जशब्दौ अत्रैकः फणादिषु पठ्यते तस्यार्थं चादिषु फणादिपठितस्य ग्रहणं यथा स्याद-
र्थं चादिपठितस्य ग्रहणं मा भूदिति तस्य चाविभाजितं भवति इदं तर्हि ज्ञापकं दया- १
यासश्चेति असिग्रहणात् कासेः सिद्धे यत् कासिग्रहणं करोति एतदस्य ज्ञापकं अति

प्रसंगानिह्रस्वार्थं तस्मात् एवं सति नाहप्रकारणामपि प्राप्नोति कासग्रहणान्न दोषो
भवति इदं तर्हि अयं ग्रहणात्सिद्धे दयग्रहणं प्रयुक्तं तदपि अयरयपयमयचयतन
यप्रकारणानिह्रस्वार्थं इदं तर्हि ज्ञापकं स्वरूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञेति अयरूपग्रहणं
करोति कथं कृत्वा ज्ञापकं अस्मिन्सूत्रे रूपग्रहणं न कर्तव्यं स्वं शब्दस्येत्येव सिद्धे न हि
शब्दस्य स्वमस्त्यन्यदतो रूपात् पश्यति त्वाचार्यः अस्त्यन्यच्छब्दस्य स्वं किं पुनस्तत् अ
न्यदर्थः तेनेह रूपं न गृह्यते अन्यत्र चार्थवान् गृह्यते नानर्थकः किं कृतं भवति अर्थव
द्ग्रहणे नानर्थकस्येति परिभाषा कर्तव्या भवति किमेतस्या ज्ञापने प्रयोजनं काशेऊ
शब्दरिशोबभ्रूणा इति प्रग्रह्यसंज्ञा न भवति इति सैषा परिभाषाऽतिप्रसक्ता न यत्रेष्यते।
तत्र प्रतिषिध्यते न वर्णग्रहणेषु यदयं ह्रस्वमहि ङित्यत्रैकं ङितं करोति अस्य किल
ङित्करणे विशेषणार्थं तच्च शक्यमकर्तुं परस्मिंस्ति वक्ष्यामः नच वर्णग्रहणेष्वपि इ।
कारस्याप्राप्नोति अर्थवत इकारस्य ग्रहणात् यच्च वह्यमोह्यारिकारोऽस्मावनर्थकः।

अनर्थकत्वादस्यनभवतिष्यति अर्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्येतिसिद्धेसतियङ्ङकारं
करोति विशेषणार्थंतज्ज्ञापयतिवर्णग्रहणमिदमिति नचैषापरिभाषावर्णग्रह
पं·भा· णेषुभवति नचसामान्यग्रहणमेतत्स्यात् अर्थयानेकेट्स्वविभक्तेश्चेति अस्यचा
ह· कारोयथास्यात् लविषीयपविषीयनचात्रेष्यते यद्यपिनेष्यतेतथापिप्राप्नोतिनप्रा
२ प्नोति कथंङितश्तिङ्गिशेष्यतेङितोयङिति यश्चार्थयानेकेसोङितोन्येषांचभ
वति तेनतस्यनभविष्यतिएवमपिपुष्टिषीयेत्यत्रप्राप्नोति अयंहिगाङ्कुटादिभ्यो
ञ्णिन्ङिदितिङित्क्रियते एवंतर्हिलस्येत्यनदपिवर्तते तेनविशेषणंक्रियतेकथंल
स्यङितोयइतितस्याकारोभवति सचेद्ङितोयदिभवतीतितस्माज्ज्ञापनार्थमिदं
ङित्करणंनसामान्यग्रहणार्थंयद्येतज्ज्ञाप्यतेस्मिन्हृङ्रंज्ञशोमनीत्यत्रचऋवर्णग्रा
हणे तत्रऋवर्णमात्रस्यभवति अत्रेष्यतेनैतदेवं अत्रैवेदंग्रहणंनऋवर्णस्य २
कथंज्ञायतेयदयंकिरश्चपञ्चभ्यइत्याह अत्रहियदिऋवर्णस्यग्रहणंस्यात्किरश्च

पंचव्य इत्येतन्न वक्तव्यं स्यात् किरादयो हि ऋकारवर्णानां तत्र सर्वेषां वसिद्धं नैतदेवमर्थेन
ज्ञातावल्ग्वक्ष्ये ऋवर्णग्रहणं कर्तव्यं एकाच इति प्रतिषेधार्थं किरादीनामप्यार्धधातुक
मेव जागमः सनि ग्रहणं ग्रहोऽस्मिन्निति उगानानां प्रतिषिद्धः स्मिङ्‌पूङ्‌रञ्ज्वशां सनीत्यनेन वर्णा-
ग्रहणेनैवं पुनः प्रापितः कृतेर्वेति वर्तमान इट् सनिवेति विभाषितः तत्र इटं नित्यार्थं भव
ति यद्येवमेतत्सूत्रं न कर्तव्यं किरश्च पंचभ्य इति कथं करणं प्रयच्छामिति वक्तव्यं तत्र
हि ऋकारग्रहणात् ऋकारान्तानां ग्रहणं ज्ञापयति न च किरादयः सर्वे ऋकारान्ताः ननु
चपं च ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः सर्वस्मिन्नेव ऋकारग्रहणे अर्थवद्ग्रहणमिति व
र्णग्रहणे च मतिः स्यात् ईश्वरिः सिद्ध एवं तेनानचे दोषकृतं भवति न वर्णग्रहणेष्विति न
च के च न दोषाः सन्ति १ लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणं तस्य ज्ञाप
कं कर्मणि ऋभुवः शिवस्य च खलु कं ज्ञावितिविस्तृग्रहणं कथं कृत्वा ज्ञापकं अत्रोच्यते अयं
शिवस्य च किमर्थमिकारादिः क्रियते न च स्वरैर्वोच्यते तज्ज्ञाप्यमर्थः चिन्तकरणं कर्ति

वंभवति एकाचश्चिन्त्कग्रहणानर्थकं प्रत्ययस्वरेणाकृतत्वादितिकाद्यसिद्धिः आर्धधा
भविस्मिरितिइकुग्रणावादेशमर्थन्तेषुकृतेषुसिद्धंभवति सत्यमेवैतत् स्वरेतुदोषोभ
प.भा. वति आर्धधाभविस्मिन्नित्यत्रकृतेकेस्मुचादयश्चेति इस्मुजग्रहणेनग्रहणंनप्राप्नोति
वृ. किंकारणंनायमिस्मुच् किंतर्हिकस्नुः ननुचायमिसुत्मर्थन्तयोःकृतयोरिस्मुर्भव
२ ति किंत्वग्रहणेनप्राप्नोतिकित्वात् नायंककारःकस्तर्हिखकारस्तत्वमेतेनिर्दि।
3 श्यते एवमयमिस्मुर्भवति नतुचस्नेइस्मुजगृह्यते तत्रापिस्नेइस्मुचावादयश्चेति
वक्ष्यामि अथवेदंतावदयंप्रष्टव्योयास्मिन्नतीवस्मुचिक्रियमाणेककारस्यग्रहणंस्यात्।
ताच्छीलिकस्यालंकृञ्वादिपठितस्यायमपीस्मुरेवयथाव्याख्यानेनतस्मान्नर्थइदादि
ग्रहणेनएवंसिद्धेसति यदेतदादिग्रहणंकरोतितज्ज्ञापयतिलक्षणप्रतिपदोक्त।
योःप्रतिपदोक्तस्यग्रहणंभवति अलंकृञादिषुचप्रतिपदसिसंपद्यते अयंपुनर २
क्रियमाणेइचादित्वेलक्षणेनेसंक्रियतेतस्यप्रतिपदोक्तस्यैवग्रहणंस्यात् अस्यन

स्यात् तस्मादयमर्थीस्तुजेवक्रियते नैतदस्तिज्ञापकं असत्यां परिभाषायामवश्य
मयमिकारादिः कर्तव्यः मूर्धन्येन निर्देशं करिष्यामि अस्यपीडयामेहतेः सर्वत्रा
सिद्धमिति लक्षणेन क्रियमाणे षत्वं सिद्धं भवति स चेत्स्तु रुच्यते ननु चायमले
हृत्वादि सूत्रे इस्तु च क्रियते ऽनपनत् षत्वानित्यत्वज्ञापनार्थं मूर्धन्येन पठति।
तदपि ज्ञापितं स्यात् एवं च सति लाहिकं षत्वमसिद्धं भवति तस्मादयमवश्यं वि
स्तु च कर्तव्यः सामान्यग्रहणार्थः तज्ज्ञापकार्थः इदं तर्हि ज्ञापकं ब्रीह्यादिषु महाद्र
ढेति तत्र प्रहृद्धग्रहणं कथं कृत्वा ज्ञापकं अत्र प्रहृद्धग्रहणं नाख्यातव्यं कथमहा
प्रहृद्धशनिः सर्वं पदप्रकृतिस्वरो भविष्यति कर्मधारये तिह तितत्र ह्यर्थेन्नोनितः प्रह्
तिऊरत्यनुवर्तते प्रहृद्धशब्दस्यान्तः महच्छब्दस्य निष्ठेवासिद्धे सति यद्व्रीह्यादिषु।
प्रहृद्धशब्दं पठति तज्ज्ञापयत्याचार्यः यत्र सर्वाण्युत्तरपदानि प्रतिपदमुच्यन्ते तत्रायं वि।
धिर्भवति क्व च सर्वाण्युत्तरपदानि प्रतिपदमुच्यन्ते श्रेण्यादयः कृतादिभिरिति अत्रहा

निर्द्दिष्टानि सर्वपदानि क्रान्तानि चोत्तरपदानि महाग्रहणमिति पुनः सन्महत्परमोत्तमे-
त्यत्र सर्वपदमेव प्रतिपदोक्तं भवति नोत्तरपदं अथ विशेषणविशेष्यसमासः उभ-
प॰भा॰ येनोक्तं भवति एवं सति किं कृतं भवति लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवे-
वृ॰ येपरिभाषा कर्तव्या भवति किमेतस्या ज्ञापनेन प्रयोजनं उपपदान्तादित्यत्र का उ
४ क्ताकोसेति परत्वं न भवति नैतदस्ति प्रयोजनं अत्र पदान्तादित्युच्यते अयं
च पदान्तादुत्तरः न चास्मिन्कश्चित्प्रतिपदोक्तः सर्वो व्यादिशेपतत्तस्मात्प्रयोजनाभा-
वान्नास्येषा परिभाषा ज्ञापकेषु परिगृहीता वक्तव्या गौणमुख्ययोर्मुख्ये संप्रत्ययः
गौणस्य च ग्रहणे मुख्यस्य च ग्रहणं भवति कथं ज्ञायते यदयं द्यावापृथिवीशुना-
सीरेत्यत्राग्नीषोमेत्यलाक्षणिकं परिषत्वं पठति इहाग्निः स्तुत्स्तोमसोमः इति षत्वं
विधीयते तस्मात् तत्र कः प्रसंगः यद्यपि चेदग्निशब्दात्सोमशब्दस्य षत्वं स्यात् नन् ४
वचनाद्भविष्यति आह्वयमग्नेः परस्य षत्वं न चास्ति तस्याग्निशब्दः नत्र वचनाद्भ

विध्यति अस्ति वचनस्यावकाशः अग्निग्रहणोऽग्निः सोमग्रहणात्सोमः अग्निश्च सोम
श्चाग्नीषोमाविति अयमवकाशः ननु चात्राप्येत्वेन भवितव्यं देवताद्वन्द्वे चेति नैष दे
वताद्वन्द्वः अस्मिन्नवकाशे सति यदग्नीषोमेति पठति तज्ज्ञापयत्याचार्यो मुख्या
ग्निशब्दोऽयं तस्यैतद्ग्रहणं भवतीति चात्र दीर्घः एवं गौणमुख्ययोर्मुख्ये संप्रत्ययः इ
ति भवति किमेतस्याः परिभाषाया ज्ञापने प्रयोजनं अग्नीषोमौ माणवकाविति अत्र
षत्वं न भवति अथ गौणाः समपद्यन्त गौणा उदितः येनैनं प्रगृह्यसंज्ञा न भवति क
थं पुनरयं निपातः अग्निरव्ययमिति गृह्यते तेनैव निपातत्वात्तस्मादेवं गौणमुख्य
योर्मुख्ये संप्रत्यय इति नैषा परिभाषा उक्तः यो हि गौणोऽग्निः अग्निरिवायमग्नि
सोम इवायं सोम इति अन्यार्थोपदेशको वा सो भवति एवं सति लाक्षणिक एव वा
सो भवति प्रायोगिको वा यश्च मुख्यः प्रतिपदोक्तो वा तस्मादेशलक्षणाप्रतिपदो
क्तयोरौपदेशिकप्रायोगिकयोर्वान्यतरया प्रसक्तो भवति यद्यप्यस्या ज्ञापकम्

प॰भा॰
इ॰
५

क्तं तदप्यज्ञापकमेवासत्यां परिभाषायां सत्येकाशेत्स्यान्नत्वमुच्यमाने दी
र्घोन्न प्राप्नोतीति तदर्थमेतत्स्यात् अथवा नेदमलाक्षणिकं णत्वं दीर्घो ह्यग्निशब्दः ए
कदेशविकृतमनन्यवदिति ह्यग्निशब्द एव तत्रैते नैवम् वेणोत्स्याद्दीर्घाच्च णत्वं प्रा
प्नोति अथवा स्तुषेरा इति विभाषा प्रकृतानुवर्तते मा तत्र व्यवस्थिता भवति तेन
ह्रस्वान्नैव भविष्यति दीर्घाद्भविष्यत्येव एवं च कृत्वा प्रयोजनमेतद्भविष्यति आ
ग्निसोमौ मानवकाविति यदप्युक्तं गोभवदिति तदप्यप्रयोजनं कस्मादिवात्र प्रगृ
ह्यसंज्ञा न भवति ओदित्यत्र तपरकरणं प्रत्याख्यायते सवर्णाभावात् तत्र ओका
रस्तत्कालतायामवयार्थं नास्तीति कृत्वा निपातसंज्ञायामवधारणं करिष्यते नि
पात एव य ओकारस्तस्य प्रगृह्यसंज्ञा भवति यो निपातश्चानिपातश्च तस्य संज्ञा मा
भूदिति यश्चायं च्यंतः अग्नोश्चेरित्यत्र निपातस्तस्माज्ज्ञापकाभावाच्चान्यतरयोः ५
प्रत्युक्तान्नास्त्येषा परिभाषा ३ औपदेशिकप्रायोगिकयोरौपदेशिकस्यग्र

हणं औपदेशिकस्य ग्रहणं प्रायोगिकस्य चौपदेशिकस्य ग्रहणं भवति न प्रायोगि
कस्य च कथं ज्ञायते यदयं ष्वीदितो निष्ठायामिति ष्विग्रहणं करोति तन्त्रं हि संप्र
सारणाच्युकः किती यव सिद्धं पश्यति त्वाचार्यः औपदेशिकस्यैको ग्रहणमिति
तस्माड्विग्रहणं करोति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं तरप्तमपौ घ इत्यत्रौप
देशिकस्य ग्रहणं न प्रायोगिकस्येह न भवति नदीतीर इति नैषास्ति परिभाषाज्ञा
नः उपदेशो नाम सूत्रपाठः खिलपाठः तत्र भवः औपदेशिकः औपदेशिको ना
म प्रतिपदोक्तः प्रायोगिकः प्रयोगमर्हतीति वा प्रयोगे भवतीति वा तल्लक्षणप्रति
पदोक्तयोरिति अवश्यं भवत्येषा परिभाषा यदपि ज्ञापकमुक्तं तस्याप्यन्यत्प्रयो।
जनमस्ति किं उकः कितीत्युच्यमाने ष्विन इति संप्रसारणे प्राप्नोति इ चात्र परत्वा।
दिडभवतव्य नित्यं संप्रसारणं कृते नेटि प्राप्नोति संप्रसारणे न कृते इट् न प्राप्नोति
उकः कितीति प्रतिषिध्यते एवं सत्येतज्ज्ञापकमुक्तं भवति यदा तु सर्वे विधिभ्यो।

ऊड् इति थिवेल्लवानित्यहते संप्रसारणे ऊड् भवति नदोकः किनीतिहि प्रतिषेधो।
किंचित्करः स्यात् नत्राहते संप्रसारणे इड् प्रतिषेधः कथं स्यादिति हेवमर्थं के।
प॰भा॰ स्विग्रहणं नज्ञापनार्थं यदपि प्रयोजनमुक्तं नदीतीरइति तदप्रयोजनं साह
हृ॰ चर्यात्सल्लमपास्तह चरितस्तस्य दितन्यातिशायिकस्तेन कृत्यत्ययांतस्यतरोप्य
६ हणं न भवति एवं ज्ञापकाभावात्प्रयोजनाभावाच्चान्यस्य चासंभवान्नास्त्येवेयं
परिभाषा ४ कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे संप्रत्ययः कृत्रिमस्य ग्रहणं।
कृत्रिमस्य च नत्रकृत्रिमे संप्रत्ययो भवति कथं ज्ञायते यदयं महाराजादृञिति
निपातनइति अत्र समासांतस्य टचः प्रतिषेधः न सज्जनादिति एतदाचार्यः पश्य
ति सह्यज्ञायामिति अतिरतिक्रमेरोचेति स्वतोरेवसज्जितयोर्ग्रहणं भवति ६
इहन भवति प्रतिषेधः नैतदस्ति ज्ञापकं नहि स्वनी सज्ञायामेव विहितो एवं त
र्हिन सज्जनादिति ग्रहणे स्वन्येष्विवग्रहणं आश्रय ग्रहणादाश्रयमपि भवति

तेनज्ञापकंकिमेतस्याज्ञापनेनप्रयोजनंनेमहाराजइतिसमासांतःसिद्धोभवतिकृ
त्रिमाकृत्रिमयोःकृत्रिमेसंप्रत्ययइतियेषामेतन्नस्त्वंनास्तितेषामेषापरिभाषा
किंतेब्रुवतेकाष्टादिषुस्वतीकल्याणाइतिकल्याणग्रहणंकिमर्थंयावन्नञ्ज
नाम्नञ्जितमित्यत्रनञ्जितशब्दःकाष्टादयोनिर्दिश्यतेनञ्जनेयेकाष्टादयइति य
देवस्वतीकल्याणार्थंवादिनोतदेवनञ्जनंतस्मात्तदर्थःकल्याणग्रहणंनएवंप्र
त्याख्यानस्यप्रयोजनंब्रुवतेकथंस्वत्योःकल्याणवादिनोःनञ्जनमितिसंज्ञा।
स्यात् किंकृतंभवतिनञ्जनादित्यत्रवार्तिककारेणोक्तेस्वत्याग्रहणंकर्तव्यंत
त्र न्नवक्तव्यंभवति एवंसतियेनञ्जनशब्दास्तेभ्योनेवप्रतिषेधःप्राप्नोतितस्मान्त्रा।
र्थःपरिभाषया नचप्रयोजनमस्तिभूयिष्टं एवंचकृत्रिमाकृत्रिमयोःकृभयग
तिर्भवति साधकतमंकरणमितिकृत्रिमस्य शब्देवरकलहाभ्रकंदमेघेभ्यः।
करणेकृत्रिमस्याधारोधिकरणमितिकृत्रिमस्य विप्रतिषिद्धंचानधिकरण

प॰भा॰
वृ॰

वाचीत्यत्रेच्छुर्मत्वर्थानिद्वादेरितिकृत्रिमस्य संख्याकार्ये तत्र चाकृत्रिमापि संख्या भवति ।
भवतिच बहुव्रीहौ तद्गुणसंविज्ञानमिति कथयदयमाढ्यादिषु च्व्यर्थेष्वित्यत्का
ष्यादिति प्रतिषेधं करोति च्विरर्थ एषामस्तु पदानां तानि च्व्यर्थानि तेषु च्व्यर्थेषु अन्यपदा
र्थत्वाद्बहुव्रीहिश्च्विरर्थो येषां तेषूपपदेषु भविष्यति नैव च्वौ प्राप्नोति नार्थः प्रतिषे
धेन एतत्त्वज्ञापयति आस्तीयं परिभाषा च्व्यर्थेषु च्वावपि प्रसज्येत तस्मात्प्रतिषेधः
किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं सर्वादीनि सर्वनामानीत्यत्र सर्वनामसंज्ञा भवादयो
यान्तवइति च यात्संज्ञा भवति बहुव्रीहौ तद्गुणसंज्ञानात् सर्वशब्दस्य सर्व
नामसंज्ञा सर्वनामसंज्ञायां च न त्वप्राप्ते निपातनात्प्रभवति ५ पुरस्ताद
पवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्ते कथं ज्ञायते यदयं से सिचकृतन्ततृदेतिन्दृतः
से परस्नेत्येवं प्रतिषेधं शास्ति न्दृतः सप्तनिकरणास्यविकरणस्यापवादः नैवा
स्य सप्तनिकरणश प्राप्नोति निरर्थकः प्रतिषेधेन एतत्पश्यत्याचार्यः पुरस्तादपवा

दोनंतरंशापंबाधतेनतत्प्राप्तिकरणमिति पुरस्तादपवादाअनंतरान्विधीन्बाधंत
इति किमेतस्याज्ञापनेप्रयोजनंविभाषादिकसमासइत्यत्रबहुव्रीहिग्रहणंप्र
त्याख्यायतेनतमोनेनत्वचनंनबहुव्रीहाविति प्रतिषेधोविभाष्यते द्वंद्वेचेत्यसौ
नविभाष्यतेदक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति ९ सन्निपातलक्षणोविधिरनिमित्तं
तद्विघातस्य सन्निपातेनलक्ष्यतेयोविधिःसोनिमित्तंतद्विघातस्य कथंयदयंदी
र्घोयञीतिब्रवीति एतत्किलनवक्तव्यमतोदीर्घोयञीति वृक्षायज्ञदायक
स्मादेयाविकयोरितिभविष्यति एवंसिद्धेयद्यञीतिवक्तितज्ज्ञापयतिनैवंजातीय
कानांदीर्घोभविष्यति कथंजातीयकस्यायमकारोतःसन्निपातजातीय कोना
कारविघातयनिमित्तंभवति अनेनवचनेनदीर्घत्वंभवति किंकृतंभवति स
न्निपातलक्षणोविधिरनिमित्तंतद्विघातस्येति किमेतस्याज्ञापनप्रयोजनेश
तानिसहस्राणीत्यत्रसर्वनामस्थानाश्रयेननिमित्तेनात्वइतिषट्संज्ञाप्राप्ता

नित्त्वषड्भ्यो लुगिति जस्शसोर्लुक् प्राप्नोति सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं त
द्विघातस्येति न दोषो भवति यत्र हि सर्वनामस्थानजनितेन कार्येण तत्वेन सर्वनाम
प॰ भा॰ स्थानविघाताय भवति नैतदस्ति प्रयोजनं नन्वाइ षट्संज्ञा प्राप्नोति स्नां नाव शेत्य
दृ॰ ज्ञातग्रहणं प्रत्याख्याय प्रयोजनमुपदिशति षकारनकारान्तायाः संख्याया इति
८ नैवैषा नित्यानकारान्ता षट्संज्ञैव नास्ति कुतस्तदा प्रयोलुक् इदं तर्हि प्रयोजन
नं उवोष यत्र हि उषर्णालि गुणो हतेर्जादेर्गुरुमतोनृच्छः इत्याम् प्रसः आमि सति
आमिति चेल्लुक् प्राप्नोति सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति दो
षो न भवति अत्र हि लिट् सन्निपातनिमित्तं गुणमतेन तद्विघाताय निमित्तं भव
ति एतदपि नास्ति प्रयोजनं अतो जादेर्गुरुमतोनृच्छः इति चोच्यते मतब्रिर्देशो ८
न वक्तव्यः यथा गुरोश्च हलः इति तस्य प्रत्याख्यानस्य प्रयोजनमुपदिशति नित्य
योगे मतुविति न चार्थे नित्यं गुरुमान् तेनात्र भविष्यति इदं तर्हि प्रयोजनं शका

दीयदृतो अत्र शाकटायनदृतीति स्थिते रङ्ग्याम्यौकारे कृते अश्रोरिति च शाक
कटायनदृतिशब्दादकारान्तादन्तश्चेत्याप्र आमे माति दापि च याडापश्चेति याडागमः स्यात् न
त्र निःसंदिग्धं भवति सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति
अत्र ह्यौकारसन्निपातजनितमदं तत्वं तदिदानीमौकारविघाताया निमित्तं भवति
एवं पिनाकिप्रयोजनं अत्रापि अश्वेचेरिति समुच्चयकरणं प्रत्याख्याय योजन
मुच्यते तदेवं यदन्त्याम्मोतितन्माभूदिति किं च प्रामोति दाविति तस्मात्प्रयोज
नेकर्तव्यं ८ उच्चारितप्रध्वंसिनो न वर्णाः उच्चारितमात्रा एवा न वर्णाः प्रध्वंसन्ते
कथं ज्ञायते यदयं स्यसिचीयङ्तास्विति भावकर्मणोरुपदेश इति सिद्धिकत्वमे
वन स्यात् किं तमुख्यत्वमेव अथ शब्दस्य यो सावर्ण्यमुख्यत्वेन सह संबंधो ल।
क्षणानामर्थस्य दृष्ट इति तद्वारेण शब्दानामप्यवगतिरित्यभिधीयते एवं सति यदि
निरपेक्षः शब्दः स्वार्थप्रतिपादनद्वारेण लक्षणानामवगम इति सर्वदा तमर्थमवा।

प.भा. वृ. १८ १

गमयेत् अथ सापेक्षः किं तस्यापेक्षणीयमित्याशंक्याह वक्त्रा वोच्चस्य वाक्यस्य स्वरू
पभेदावधारणात् लक्षणाषट्प्रकारैषा विवेक्तव्या मनीषिभिः यः परः प्रतिप
त्तये वाक्यमुच्चारयति स वक्ता स्तोकोद्यतानां पदानामनेकानां समूहो वाक्यं शब्द
द्विविधमखण्डलाक्षणिकं वाभिधायां व्यापारमाश्रित्य यत्नोच्चरी क्रियते तद्वाच्यं एते
षां त्रयाणां वक्त्रादीनां व्यक्तसमस्तभिन्नानां देशकालावस्थास्वालक्षण्यगतस
मस्तवस्तुसंयोजितयोः स्वभावभेदप्रपंचस्तत एषा लक्षणा षट्प्रकारापरम
शीकृशलैर्विवेचनीया तथाविधवक्त्रादिसामग्र्यपेक्षयैव शब्दानां स्वार्थमवगमा।
यतां स्वार्थद्वारेण लक्ष्यमाणोर्थसंबंधस्य हि व्यवहारेणाव्यवधारितत्वात् एत
दुक्तं भवति न शब्दानामनवधारितलाक्षणिकार्थसंबंधानां लाक्षणिकमर्थं प्र १८
तिगमकत्वं नापि च तत्र साक्षादर्थग्रहः किं तर्हि वक्त्रादिसामग्र्यपेक्षया स्वार्थ
व्यवधानेनेति अत्र हि स्वार्थद्वारेण लक्ष्यमाणार्थाभिनिवेशिता शब्दानामुक्ता।

पुनश्चासविवाहलक्षणाहिलोकेवेतिअत्रहिप्रमाणमापेक्षाणांशब्दानांलक्ष्य
माणोर्थेप्रवृत्तिरुक्ताव्यवहारोपायत्वात् नित्यत्वादीनिप्रमाणानिलोकशब्देना।
भिधीयंतेलोकचरितव्यवहारगम्यापरिगृहीतसंबंधशब्दनिष्टेत्यर्थः तदुक्तं
भट्टकुमारिलेन निरूढाःलक्षणाःकाश्चित्सामर्थ्यादभिधानवत् क्रियंतेसांप्रतं
काश्चित्काश्चिज्जग्रहणेनहनोग्रहणंकरोति अत्रहिहनग्रहावर्जितोनत्राचरति
ह्येवसिद्धं यथपतित्याचार्यः उच्चारितमात्रापध्वानवंधाःप्रध्वंसंते अत्राकारउच्चा
रितमात्रएवलुप्यतेतत्राजग्रहणेनसिद्धंसिद्धमितितस्मादनुग्रहोग्रहणं ८ ना
नुबंधकृतमनेकालत्वं अननुबंधकत्वमनेकालत्वेनभवति कथंज्ञायतेयदयंअ
नेकाल्शित्सर्वस्येतिशित्ग्रहणंकरोतितत्रहिसानुबंधस्यादेशोनुबंधेनसार्थमनेका
लेभवति तत्रानेकाल्त्वेवसर्वादेशःसिद्धः नार्थशित्करणेनयथपतित्याचार्यः।
योनुबंधेनसाकमनेकालादेशः सएकालेवसचनसर्वादेशःतस्माच्छित्ग्रहणं।

प्रयोजनं उडुपयायामोङ्ः अल्पयमनेकालसवर्णादेशोनस्यान्निर्देशः नसर्वा
याऊडुपयायाःसवर्णादेशोनभवति ॥ नानुबंधकृतमसारूप्यं अनुबंधैःसहप्र
प॰भा॰ त्ययानामसारूप्यंनभवति कथंज्ञायतेयदयंविभाषाकृहृतोरिति विभाषयाक्य
द्व॰ पंशास्तिरापस्त्रयथास्मादिति अत्रहिकापुराणतृइतिअनुबंधैःसहासरूपोनत्रहित्वा
१ सरूपोस्त्रियामित्येवसिद्धंभवति नार्थोविभाषावचनेन पश्यत्याचार्यः अनुबंधैः
10 सहासरूप्येनभवति ल्युमानुबंधकार्येरूपाणिषोवासरूपन्यायेनसमावेशोभवति
इहचरायतञ्चपदोनुबंधलोपेकृतेसारूप्यंभवति नेतोविभाषारभ्यते किमेतस्या
ज्ञापनेप्रयोजनेकर्मरांप अतोनुपसर्गेकः अत्रवासरूपन्यायेनभवति नानुबंध
कृतमसारूप्यमिति १ भूतस्यवगतिरिहशास्त्रेसंभवति भूतस्यवगत्यहशास्त्रा।
कार्याणिक्रियतेकथंज्ञायतेयदयमोकउचःकरतिब्रवीतिकथंकृत्वाज्ञापकं ⋯ १
⋯ त्रेतनस्मादिगुपयालद्वराःक ⋯ तेज्ञातकरतिनयज्यतेवल ⋯⋯ पूर्वोय

करितिज्ञात्वाउच्चैःकादे -- किमेतस्याज्ञायतेप्रयोजनंयच्चाभिमत्यज्ञानत्यन्तमाये
आर्थयातकीयआर्थयातकसामान्येगुरोर्हतेयिप्रत्ययेसामान्येवंतादेशेहतेलंहे
इतिएपत्प्राप्नोति अजंतेनायेभूतपूर्वइतियहूवतियथावायतांउच्चैरणां हृस्वभूत
पूर्वगत्यानामन्यतरस्यामित्येवस्वरःसिद्धोभूतपूर्वगतिर्विज्ञायतइति ११ वस्य
हृत्वारूहशास्त्रकार्यंभवति कथंज्ञायतेयदयंवस्त्रिकाजह्नसामितीटमाहेकथंकृ
त्वाज्ञापकंअत्रैकाजग्रहणंप्रत्याख्यायतेकथंनहिवमेकाच्चिदेकाजस्ति अत्रहि
द्विवचनेनभवितव्यंपश्यतित्वाचार्यःवस्प्रहेद्वैकाजयेभवति कथंइरिहेनेतप्
कहल्लाय्यइत्यभ्यासलोपोभवति एकंजयेवत्सतीत्यइटंशास्ति किमेतस्याज्ञापने
प्रयोजनंशदेशितइत्यात्मनेपदंसिद्धंभवतिवत्स्यत्यशदिति १२ अनेनरस्यविधि
र्वाप्रतिषेधोवा कथंज्ञायतेयदयंगोम्योःप्रतिषेधंशास्ति कथंकृत्वाज्ञापकंगो
ष्विप्रतिषेधेनवक्तव्यः -- ह्रितेरितिप्रतिषेधेगुरोश्चहतेयादेशेच पश्यतित्वाचा

धः अनेनतावद्धलन्तलक्षणायावृद्धेः प्रतिषेधः नवृद्धिमात्रस्यततोनिश्च्योः प्रतिषे
धंशास्तीति कथंवृद्धेरपिणिश्च्योः सिचिप्रतिषेधःस्यादिति एवंसतिकिंकृतंभव
प.भा. ति अनेनतस्यविधिर्वाप्रतिषेधोवेति यथापरिभाषावक्तव्याभवति नैतदस्तिज्ञा
वृ. पकं अन्यत्रापिज्ञापितायामस्यांपरिभाषायांणिश्च्योः प्रतिषेधोवक्तुंशक्यतेणि।
११ श्च्योःसिचिपरतोगुणःप्राप्तः वृद्धिश्चकिमत्रवक्तव्यंपरत्वाद्गुणेणात्यन्तावृद्धिःकृ
तेपिगुणोप्राप्नोति अकृतेपिनित्यावृद्धिर्नहिगुणेपिकृतेप्राप्नोति इकोगुणवृद्धे
इत्युच्यते एवंतर्हिअन्तरंगावृद्धिःसिचीत्युच्यते अन्तरंगतरोगुणः कथंनहिवृद्धेः
सिज्वनिमित्तंकिंतर्हिपरस्मैपदमपि गुणस्यतुसिजेवभवति निमित्तमतोन्तरंग
त्वात् गुणेकृतेयादेशेचफलइतिप्रतिषेधोभवतिनाप्रयेणिश्च्योर्ग्रहणेन एवंसि ११
द्धेयदिहणिश्च्योर्ग्रहणंकरोति ततज्ञापयत्याचार्यः नसिच्यन्तरंगमस्तीति अन्तरंगश्चतदे
वयदिकोगुणवृद्धेइत्यत्रवृद्धिग्रहणंकरोतिसिजर्थं सिचिवृद्धिरितिगलक्षणा

यथा स्यादिति तस्मात्सुप्रतिषेधो यथा स्यात् क्ङिति च निति तस्याप्रतिषिद्धायां न्यब्रवीत्
इति इवर्णादेशः सिद्धो भवति तस्मान्न ज्ञापके इदं तर्हि ज्ञापके ङाबुभाभ्यामित्यत्रोभा।
भ्यां ग्रहणं नाभ्यामन्यत्रोरणादय इति नाभ्यां ग्रहणे यथा विध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन्
निपूर्वग्रहणं अनंतरस्य प्राप्नोति विधिः पूर्वमात्रस्य प्राप्नोति इष्यते च अत इदमुच्यते
किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं स्वमोर्नपुंसके नयानपुंसकग्रहणेनानेन न तया प्राप्तिः।
सा प्रतिषिध्यते शि सर्वनामस्थानमिति न प्रतिषिध्यते. शि सर्वनामस्थानमिति न
प्रतिषिध्यते तेन कुंडानि तिष्ठंतीति च सर्वनामस्थानसंज्ञा सिद्धा भवति यद्येवाप
रिभाषाप्ति सामंत्रितं मस्याग्रहणं किमुक्तं ननु अनेन अरस्य विधिर्वा प्रतिषेधो वेति अनया
संबोधनलक्षणाया प्रथमाया आमंत्रितसंज्ञा भवति न प्रातिपदिकलक्षणायाः
एवं तर्हि सिद्धे यत्सा ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयति अनित्येषा परिभाषेति किमेतस्या
अनित्यत्वज्ञापने प्रयोजनं न गोश्वन्सावर्णपञ्चत्यांघे प्रतिषेध इति साविकाजितिको

ड्स्य भवति नानंतरस्य विभाषा साकांक्षे इत्यभिज्ञावचनमात्रस्य भवति नानंतरस्य नय
दीत्येवमादयो योगाः तदस्मिन्नस्तीति देश इत्येवमादिषु वचनेष्वेव भवति नानंतरस्येति
प॰भा॰ १३ तद्भक्तस्तद्ग्रहणेन गृह्यते यो यस्य भक्तः स तद्ग्रहणेन भवति कथं ज्ञायते यदयं
ह॰ न क्त्वा सेडिति कित्वप्रतिषेधं शास्ति कथं कृत्वा ज्ञापकं अत्र ह्यव्यवधानेदेव किति प्र
१२ तिषेधो न भविष्यति तस्मान्नार्थः प्रतिषेधेन पश्यति त्वाचार्यः अयमिडागमः परं
कितो भक्तः किद्ग्रहणेन गृह्यते इति तस्माद्वचनं अपरे त्वाहुः नेदं वचनं ज्ञापकं
प्रतिषेधवचनमेव कथं देवित्वा सेवित्वा इति सार्वधातुकार्धातुकयोः पुगन्तलघू
पधस्य च इत्यनेन चायमिट् सार्वधातुकं नाप्यार्धधातुकं यस्मार्धधातुकमसौ विहि
व्यवहितः तस्माद्व्यासेत्यपि कित्वेन गुणः नार्थः प्रतिषेधेन पश्यति त्वाचार्यः अ
र्धधातुकभक्तोयं आर्धधातुकग्रहणेन गृह्यते तद्भक्तस्तद्ग्रहणेन गृह्यते इति एवं १२
सतीड्गुणः प्राप्नोति स किदिति प्रतिषिध्यते तस्मात्कित्वप्रतिषेधो ज्ञापकार्थः ।

किमेतस्याज्ञापने प्रयोजनं सर्वेषामिति सुडागमः सुड्भक्तः सुडग्रहणेनागृह्य
ते तेनबहुवचने कुल्येषादित्येतत्सिद्धं भवति १४ तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेनगृह्य
ते यस्य च मध्यपतितस्तद्ग्रहणेनगृह्यते यामेर्मध्यपतितं यान्तग्रहणेनगृह्यते।
प्रतिपद्यकमध्यपतितं प्रातिपदिकग्रहणेनगृह्यते कथं ज्ञायते यदयं नेदसोरको
रिति प्रतिषेधं शास्ति कथं कृत्वाज्ञापकं कस्इदमदसोग्रहणेनगृह्यते तस्मात्प्रति
षेधो वक्तव्यः किमेतस्याज्ञापने प्रयोजनं भिनत्ति भिनत्ति श्नसान्तमध्यपतितोयाः
न्तग्रहणेनगृह्यते यान्तोरत्नउदात्तो भवतीति सिद्धं भिनत्ति छिनत्ति मध्योदात्तोभव
ति १५ न निमित्तकार्ये नैमित्तिकस्य निमित्तिनो यत्कार्यमुच्यते तन्निमित्तस्य नभ
वति इहरहाभ्यामुत्तरस्य यरो द्विर्वचनमुच्यते रहौ निमित्ते भवतः यस्य द्विर्वचनमु
च्यते सो निमित्तीयमेनयरो द्विर्वचने रहयोर्निमित्तभूतयोर्न भवति कथं ज्ञायते यदयं
शिवादिषु तीरकूनदशब्दं पठति अवहलयश्नियोसोरेफलस्य द्विर्वचने प्राप्ते तन्नभ

वति आचार्याः सूत्रमात्रमेव पठंति ग्रामहृदो नरा अत्र तिहृदशति निपातयेति निमित्ति
कार्येन निमित्तस्येति किमेतस्याज्ञापने प्रयोजनं स्पर्धेत इत्यत्र रेफस्य द्विर्वचनं न भ
प॰भा॰ वति १६ अभ्यासविकारेष्वपवादा नोत्सर्गान्विधीन्बाधेते अभ्यासविकारेष्वप
वृ॰ वादा नोत्सर्गान्बाधंते कथं ज्ञायते यदयं दीर्घो कित इति प्रतिषेधं शास्ति कथं कृत्वा
१३ ज्ञापकं अत्र ह्यकित इति प्रतिषेधः क्रियते जंगम्यते इति न्नमागमे कृते दीर्घो माभू
13 दिति तस्मिन्सत्यनेनापि प्रतिषेधं सिद्ध इति कथं अयेन कृ दीर्घस्यापवादः तत्रापवा
दत्वान्नुकादीर्घत्वं बाधिष्यते नैवात्र दीर्घत्वं भवतीत्यर्थः प्रतिषेधेन यत्पुनस्तु आचा
र्यः अयं नुगपवादः उत्सर्गे दीर्घत्वं न बाधिष्यते तस्मात्प्रतिषेधं किंतु किति दीर्घ
त्वं माभूदिति किमेतस्याज्ञापने प्रयोजनं मीमांसत इत्यत्राभ्यासस्येत्वं च प्राप्नोति दी
र्घत्वं चापवादत्वाद्दीर्घत्वमेव स्यात्तेनाभ्यासविकारेष्वपवादा नोत्सर्गान्विधीन्बा १३
धंत इत्यनया परिभाषया इत्वं कृते दीर्घत्वं भवति १७ असति संभवे बाधनं भवति

यत्रनास्तिसंभवस्तत्रबाधनंभवति हृदेभ्यःप्लुतेभ्यइत्यत्रयदन्तदीर्घत्वंप्राप्नोति कु

ह्रस्वत्वंतत्रनास्त्युभयोरेकस्मिन्संभवोदीर्घत्वमेत्वेनबाध्यते कथंपुनर्ज्ञायतेसंभवे

सतिबाधनंभवति यदयंदीर्घोकितइति अकितइति प्रतिषेधंशास्तिकथंकृत्व

ज्ञापकं इहहिंजंगम्यतेऽत्रास्तिसंभवः यदुभयंस्यात् नुक्चदीर्घत्वंच पश्यति

त्वाचार्यःसंभवेसतिबाधनंननास्तितस्माद्अकितइतिप्रतिषेधार्थोदापन्नेसतिसंभ

वेबाधनेननभवति असंभवेबाधनेनभवति असंभवेबाधनंभवतीति किमेतस्या

ज्ञापनेप्रयोजनंकार्यमित्यत्राचोयदितियन्नभवतिनह्यस्तिसंभवोयदुक्तेरण्योना

स्यतामिति १८ सत्यपिसंभवेबाधनंभवति कुतोलोकेदृष्टत्वात् एवंहिलोकेदृ

श्यतेब्राह्मणेभ्योदधिदीयतांतक्रंकौण्डिन्यायेतिसत्यपिसंभवेदधिदानस्यतक्रदा

नेनिवर्तकंभवति अस्तिचसंभवः यत्कौण्डिन्यायदीयतेतक्रंचसत्यपिसंभवेबा

धनंभवति किमेतस्याज्ञापनेप्रयोजनंसर्वनाम्नाकञ्चिधीवमानोपिकृतेकंबाधते

अस्तिचसंभवःयदुक्तंपर्यायेणास्यात् १८ एकयोगनिर्दिष्टानामप्येकदेशानुवर्तनं
एकयोगनिर्दिष्टानामप्येकदेशःप्रवर्तते एकदेशश्चनिवर्ततेकथंज्ञापयतयदयं
प॰भा॰ तस्मादित्युत्तरस्येत्याह कथंकृत्वाज्ञापकंअस्मिन्सूत्रेऽइतिकरणोनुवर्तितव्यःप्रा-
वृ॰ कृतत्वात् क्वप्रकृतत्वंतस्मिन्नितिनिर्दिष्टेपूर्वस्येति अथवातन्नानुवर्ततेनिर्दि-
१४ ष्टग्रहणमपिकर्तव्यंभवति एवंसिद्धेसतियदितिकरणंकरोतितज्ज्ञापयत्याचा-
15 र्यः इतिकरणोनानुवर्ततेनिर्दिष्टग्रहणमनुवर्ततेइति एवंसतिकिंकृतंभव-
ति किमेतस्यज्ञापनेप्रयोजनं कृतेग्रेथेइत्यधिकृत्यसंज्ञायामित्यत्रग्रथइतिनि-
वृत्तं तथासंख्याव्ययादीङीप् दामहायनान्ताच्चेत्यत्रसंख्यादेरित्यनुवर्तते अ-
व्ययादीरितिनिवृत्तं २॰ इतरेतराण्यपिकार्याणिशास्त्रेषुकल्पंते कथंज्ञायते
यदयंवस्वेकाचसामित्याह एकाचोनिमित्तंइडागमः इण्निमित्तमेकाचत्वंतदेत- १४
दितरेतराश्रयंभवति इतरेतराश्रयाण्यपिकार्याणिप्रकल्पंते किमेतस्यज्ञा-

येनप्रयोजनेनइग्यणःसंप्रसारणंचसंप्रसारणसंज्ञायायणःस्थानेइकोभवंति।
तेनैवैकःसंप्रसारणसंज्ञाक्रियतेनद्वितीयेनतत्रायंसिद्धंभवति २१ प्रातिपदि
कग्रहणेलिंगविशिष्टस्यापिग्रहणं प्रातिपदिकग्रहणेस्त्रीपुंनपुंसकलिंगवि
शिष्टस्यापिग्रहणंभवति कथंज्ञायतेयदयंकुमारःश्रमणादिभिरित्याह कथं
कृत्वाज्ञापके अत्रकुमारशब्दस्यश्रमणादिभिःसहसमासःक्रियते अयंकुमा
रशब्दःपुंलिंगःश्रमणादयस्तुस्त्रीलिंगाः समानाधिकरणाधिकारस्तुप्रवर्त्ततेत
त्रसमानाधिकरणाभावःप्राप्नोति पश्यतित्वाचार्यः कुमारग्रहणेस्त्रीलिंगवि
शिष्टस्यापिग्रहणंभवति तेनकुमारश्रमणेतिकुमारशब्दस्यश्रमणादिभिःसह
समासउपपन्नोभवति इतिप्रातिपदिकग्रहणेलिंगविशिष्टस्यापिग्रहणंभवा
ति किमेतस्याज्ञापनेप्रयोजनंयुवाखलतिपलितवलिनजरतीभिरित्यस्य
चसमासउच्यतेसचसमासोयुवतिशब्दस्यापिभवति युवतिपलितेति यदित

हिइयंन्नाप्यते ङ्याप्प्रातिपदिकादिति ङ्याब्ग्रहणमनर्थकं भवति अत्र हि प्राति
पदिकादित्येवं सति प्रातिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टस्यापि सिद्धं भवति उत्तरा
प·भा· र्थं वक्ष्यति तस्यापत्यमित्यत्र ग्रहणं तस्मान्न प्राप्नोति तेन रन्तामित्यत्र तयान प्रा
२· प्नोति तत्र ङ्याप्योर्यथा स्यात् प्रातिपदिकात् ङ्याप्स्विति तेन यत्समर्थाविभक्ता
१५ ग्रहणे तेन तस्या ङ्यान्तत्वरस्याङ्यान्तत्वरस्यापि प्रत्ययोत्पत्तिः सिद्धा भवति नैतदस्ति
15 प्रयोजनं एकशेषनिर्देशात् समर्थविभक्तिकृतस्याङ्यन्तस्य चेति नपुंसकमनपुंस
केनैकवच्चान्यतरस्यामित्येकशेषो भवति तेन सर्वतः प्रत्ययोत्पत्तिः सिद्धा भवति
नार्थो ङ्याब्ग्रहणेन इदं तर्हि प्रयोजनं एतस्यैव प्रयोजनार्थं तत्र यद्वक्ष्यति
प्रातिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणमस्त्री प्रत्यय इत्येतदुपपन्नं भव १५
ति यदि तर्हि स्त्रीप्रत्ययो ग्रहणमारोपे लिंगविशिष्टं न गृह्णाति चढकायाम् इति
त्यत्र चढकान्न प्राप्नोति तथा परापाठगितिपरागान्न प्राप्नोति नैतौ स्त्रीनिर्देशौ क

यंचरस्कांतोऽस्मेयास्मादिशाहृतः अनोदीर्घोयाडीनिदीर्घेत्वेकृतेचरस्कायाइति
सिद्धंभवति यद्येवंचरस्कायेरगितिहस्वद्विःकिंनक्रियते असंदेहार्थं चटकारगि
न्युच्यमानेसंदिह्यतेकिमयमेरगेरेस्वेतिनास्तिसंदेहः यद्ययमेरक्रस्यात्तदुमे
वक्ष्यात् नत्रायमर्थः उत्तरत्रग्रहणंनकर्तव्यंभवति एवंतर्हिबहुलमितिवर्ततेक
प्रकृतंशेषेछंदसिबहुलमितितेनसर्वएवसंविहितोविधिर्बहुलंभवति एणा
इतिएनशब्दागमस्यानेड्याहृतः तत्रटिलोपेकृतेसिद्धंभवति २२ वर्णैकदेशा
वर्णग्रहणेनगृह्यन्ते वर्णानामेकदेशावर्णग्रहणेनगृह्यन्तेकथंज्ञायते एचइ
गग्रहणादेशइतियोगमारभतेकथंकृत्वाज्ञापकं अयंयोगोनारब्धव्यः एचइग्
ग्रहणादेशेप्लुतइकारोकारोभविष्यतः एचःस्वस्थानत्वादिकारोकारौएचउत्तरभ
यस्त्वाद्भविष्यतः उत्तरंहस्वमित्येकेदेशशब्दाविती एवंसतिइकारोकारयोरेवाःशब्दौ
भवतः यदिवर्णैकादेशावर्णग्रहणेनगृह्यन्तेततएषुप्रत्याहारउपपन्नोभवति

प्रयोजनमपि चास्य योगस्योच्यते इमावैचौ समाहारवर्णौ मात्रावर्णस्य मात्रेवर्णोवर्णयो
स्तयोस्सवर्णास्तेषु एचोस्विर्णा वर्णा मा कदाचिद्वर्णा भूदित्येवमर्थस्तपरारंभः यदि चैषा
प. भा. परिभाषा भवति तत एतदुपपन्नं भवति यच्चापि होवृप्रशस्यगृणामिति कृतरात्वम्
टी. श्चारयति कथं कृत्वा ज्ञापकं रहरषाभ्यां णत्वमुच्यते न चात्र रषौ पश्यामः पश्यति।
१६ त्वाचार्यः ऋवर्णे रेफोस्ति यतो णत्वमुच्चारयति यदि वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन गृ
ह्यन्ते यच्चैकारौकारयोरिदुतौ शास्ति कथं कृत्वा ज्ञापकं एचोः प्लुतिः विधीयमानाः प्र
संगाय इदुतावेव न स्तः पश्यति त्वाचार्यः एचोरिदुतौ वर्णग्रहणेन गृह्येते यदि वर्णै
कदेशा वर्णग्रहणेन गृह्यन्ते ततः एतदनुपपन्नं भवति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं
अन्तर्ध्वरित्यत्र वर्णास्यैरे फेत्वष्टाद्दिहलरइतिनुट्सिद्धिर्भवति २२ नाच्कीलिकेषु १६
प्रत्ययेषु वामरूपविधिन्यायोन भवति कथं ज्ञायते यदयं ज्वचक्रमयस्त्रेयचेयुंचशा
स्ति कथं कृत्वा ज्ञापकं अयं यचिरनुदात्तेत् तस्मानुदात्तत्वम्फलादेरिति फट्सिद्धः

नार्थःपुनःपचिग्रहणेनएवंसिद्धेयदिहग्रहणंकरोतितज्ज्ञापयत्याचार्यः नाच्छी
लिकेषुवामध्यएवविधिर्नास्ति किमेतस्याज्ञापनेप्रयोजनंभास्वतेभास्वरइतिवामध्
यविधिनापुनरनन्दानलक्षणोयथयणानभवति यद्येतज्ज्ञाप्यते मद्दीपदीत्यस्मा
तिदीपग्रहणमनर्थकं अस्माद्दीपोयरण्वधीयते नमिकंपिस्म्यजसकमहिंसदी
पोरइतिसविशेषविहितः सामान्यविहितंयकंचबाधिष्यते एवंसिद्धेसतिप्रतिषेधा
धिकारेयद्दीपग्रहणंकरोतितज्ज्ञापयत्याचार्यः युजयोःसमावेशइति किमेतस्या
ज्ञापनेप्रयोजनंकस्ताकमनमितिचसिद्धंभवति २८ प्रत्येकंवाक्यपरिसमाप्तिः
कथंज्ञायतेलोकतः नयथादेवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्राभोज्यन्तामिति नचोच्यतेप्र
त्येकमिति प्रत्येकंचभुज्जिःपरिसमाप्यते शास्त्रेचापीयमस्तिपरिभाषाकथंज्ञायते
गालन्तमेवेत्याह कथंकृत्वाज्ञापके रइहिसमुदितस्यविकस्यान्तमसंज्ञाक्रियते
नैवैकस्यगालडन्तमइतिविशेषणंनप्राप्नोति पश्यतित्वाचार्यः प्रत्येकंवाक्यपरिस

प॰भा॰ वृ॰ १८

माप्तिर्भवति तेन प्रत्येकं त्रिकेऽउत्तमशब्दः क्रियते किमेतस्याज्ञापने प्रयोजनं प्रत्येकं
गुणवृद्धिसंज्ञे भवत इति न वक्तव्यं २५ समुदायेऽपि वाक्यपरिसमाप्तिः समुदाये
ऽपि वाक्यं परिसमाप्यते तद्यथा गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामित्युक्ते अर्थिनश्च राजानो भवन्ति।
हिरण्येन न च प्रत्येकं दण्डयन्ति शास्त्रेऽपि चेयमस्ति परिभाषा ज्ञापकं यदयं प्रथमयोः
पूर्वसवर्ण इत्याह कथं कृत्वा ज्ञापकं अयं प्रथमशब्दः सर्वत्रिकस्य समुदितस्य सं
ज्ञा ततश्च प्रथमयोस्त्रिकयोर्ग्रहणं भवति प्रथमद्वितीययोः प्रथमयोरिति वच
नात् कथं पुनर्ज्ञायते त्रिकयोर्ग्रहणं न पुनरर्थयोरिति आचार्यस्य प्रवृत्तिर्ज्ञापयति
त्रिकयोर्ग्रहणं यदयं तस्माच्छसो नः पुंसीति तस्मादित्यनेन शसः सवर्णं निर्दिश
ति तज्ज्ञापयति शसोऽपि तेन पूर्वसवर्ण इति यदि च त्रिकयोर्ग्रहणं तत एवमुपप
न्नं तस्मात्प्रथमयोर्ग्रहणं ज्ञापकं समुदायेऽपि वाक्यपरिसमाप्तिः तेन ङेः प्रथमयो
रित्येवमादि सिद्धं भवति २६ भाव्यमानः सवर्णान्न गृह्णाति कथं यदयमिदल्य १८

योरिति दीर्घमीकारं शास्ति कथं कृत्वा ज्ञापकमेतत् सूत्रं इस्हल्यघोरिति वक्तव्यं कथ-
मिदानीमिकारो भविष्यति आगादित्स्वर्णस्येति इवर्णो गृह्यते तत्रास्य स्थाने सवर्णस्मि-
न्निवर्णे प्रसक्ते स्थानेन्तरतम इति दीर्घो भविष्यति दीर्घस्य नार्थो दीर्घग्रहणेन यत्पश्य-
ति त्वाचार्यः भाव्यमानः सवर्णान्न गृह्णातीति तेनो दीर्घोच्चारणं करोति किमेतस्य ज्ञा-
पने प्रयोजनं इदम् इशिन्यद् सोः सदीर्घप्लुताः पर्यायेनादेशा न भवंति यद्येतज्ज्ञा-
प्यते दिवउद्यत्यत्रौकारस्य तपरकरणं न कर्तव्यं कथं वकारस्य स्थाने यम् उकारो भाव्य-
ते तेन भाव्यमानः सवर्णान्न गृह्णातीति ह्रस्व एव भविष्यति न दीर्घप्लुतौ तस्मात्तार्थ-
तपरकरणं न पश्यति त्वाचार्यः उकार एवैको भाव्यमानोपि सवर्णान्न गृह्णाति अ-
नुषिमन्त्र अभ्यासस्य ह्रस्वस्य ह्रस्वः दीर्घस्य दीर्घो भवति २१ इह शास्त्रे व्यवस्थिता
विभाषा न भवति कथं ज्ञायते यदयं वा कार्षरति ब्रवीति कथं कृत्वा ज्ञापकं एतत्कि-
लसूत्रं नारब्धव्यं यदि नारभ्यते विभाषात्मनेपदं कथं भविष्यति पठ पठायति पठपव्य

ते नित्यवीप्सयोरिति द्विर्वचनं पटत्पटत् अव्यक्तानुकरणाद्द्व्यजवरार्धादनितौ डा
च् नित्यमाम्रेडिते इत्यादिसूत्रद्वयेन तकारस्य पकारः पटपटा इति स्थिते कथं काज्वा
प.भा. कथमिह योगविभागं करिष्यामः कर्तुः क्यङ् सलोपश्च भृशादिभ्यो भुव्यच्वेर्लोपश्च
हृ. हलः क्यङि ङित्वे तेन लोहितादिडाजाः इत्येवं तत्र यदा क्यङ् तदा ङित्त्वादात्मनेपदं भ
१८ 18 वति यदा क्यष् तदा शेषादिति परस्मैपदं भवति नार्थो वा क्यष इत्यनेन सूत्रेण तदेत
त्सूत्रं व्यवस्थितविभाषार्थमारभ्यते कथं लोहितादिषु केषांचिदात्मनेपदमेव स्यात्
केषांचिदुभयं योगविभागेन पुनः सर्वेषामुभयं तेन नीलादीनामात्मनेपदमेव भ
वति लोहितशब्दस्योभयं तत्र यद्वक्ष्यति वार्तिककारः लोहितादिडाज्भ्यः क्यष्व
चने भृशादिष्वितराणि तत्त्ववक्तव्यं भवति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं देवत्रातो गा १८
लो ग्राह इति योगे च सद्विधिः मिथस्ते न विभाष्यन्ते गवाक्षः संशितव्रतः देवत्रात इति
नुदविदोन्यत्राग्राह इत्यत्रान्यत्र संग्रहणेन नाम्नि नत्वमेव नाम्नोन्यत्रोभयं त्रातः त्राणः

तथागलः गरश्येनस्यापिगुरोगार पर्त्विचर्त्वितग्रयग्रिः· अपिविभाषेतिलत्वेक्रियमा-
णेसंज्ञागएवगलइतिभवति संज्ञागादन्यत्रगाःग्राहइतिविभाषाग्रहःग्राप्रत्ययोभवति
ग्राहश्चजलचरएवभवति जलचरादन्यत्राजेवभवतिग्रहः इतियोगेचसद्विधेः
वर्षतीतियावतीतिपलायतइतिअन्यत्रशाड्शानचौकदाचिद्भवतः ननोविभाषेति
वर्तमानेलटःशतृशा नचोइत्यनेनव्यवस्थितविभाषयातइतिशतृनभवतःतथागवा
दृइति अवाड्स्फोटायनस्यवानायनेनित्यंभवति अन्यत्रविभाषासंज्ञितव्रतइतिशा-
कोन्यतरस्यामित्यनेनैत्वेक्रियमाणामन्त्रनित्यंभवति अतोन्यत्रविभाषासंज्ञितव्रतः
संज्ञितव्रतः २८ स्वरविधौव्यंजनमविद्यमानवत् स्वरेक्रियमाणेयद्व्यवधायिव्यं
जनंतदाविद्यमानवद्भवति कथंज्ञायतेयदयंयतोनावइत्यनावइतिप्रतिशेधंशास्ति।
कथंहत्वाज्ञापकंनाव्यमित्यत्रयोतनावइतिप्रतिषेधः यद्येवमर्थ्यंनार्थ्येनेनकथं अच
उदात्तानुदात्तस्वरितानुबन्धेसचन्तादौनभवति तस्माद्व्यंजनाद्यभावादेवोदात्तत्वनभविष्य

प॰भा॰
वृ॰
१९
19

ति नार्थः प्रतिषेधेनैवं सिद्धे सति यत्प्रतिषेधं शास्ति शास्ति तज्ज्ञापयति स्वरविधौ व्यञ्ज
नमविद्यमानवद्भवतीति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं गार्ग्यवात्स्यः त्यत्राकारोनादिस्त
स्याणुदात्तत्वं सिद्धं भवति तथा च पचति पचन्तीति उदात्तानुदात्तस्वरितस्य चकारस्य का
रव्यवहितस्यापि स्वरितः सिद्धो भवति २५ अंगवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्य अंगे
वृत्तेंगकार्ये कृते पुनर्वृत्तावंगकार्यस्य विधिर्न भवतीत्ययमर्थः प्राप्नोति कथं ज्ञापयति यदयं ज्ञा
जनोर्जेत्याह एतत्किल वक्तव्यं ज्ञाजनोर्ज इति कार्यसिद्धिः जानीते जायते ज भा
वे हृते मा दीर्घो यजीति दीर्घत्वं भविष्यति एवं सिद्धे सति यद्दीर्घमादेशं शास्ति तज्ज्ञापा-
यति अंगवृत्ते निमित्तजादेशे कृते पुनर्दीर्घत्वं न स्यादिति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं कि
यत इत्यत्र रिङादेशे कृते अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घत्वं न भवति अंगवृत्ते पुनर्वृत्ताव
विधिर्निष्ठितस्येति २६ सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेव तत् यत्र द्वौ विधी १९
युगपत्प्राप्नुतः तत्र विप्रतिषेधे परमित्युक्त्वा परस्मिन् कृते पुनः प्रसंगात्पूर्वो विधिः

प्राप्तं वन्न भवति किं कारणं यत्सकृद्बाधितं तद्बाधितमेव पुनर्न भवति कथं ज्ञायते य
दयं कर्तरि कर्मव्यतिहारे इति कर्तृग्रहणं करोति कथं कृत्वा ज्ञापकं अन्यकर्मव्यति
हारे इति वक्तव्ये नार्थः कर्तृग्रहणेन ननु च भावकर्मणोरपि कर्मव्यतिहारे इत्यात्म
नेपदं प्रसज्येत नञ्को दोषः न खल्वकश्चिद्विशेषोऽन्यत्र प्रतिषेधः स्यात् यथा कर्तरि प्र
तिषेधो भवति एवं भावकर्मणोरपि प्रतिषेधः प्रसज्येत व्यतिगम्यन्ते ग्रामाः व्यतिह
न्यन्ते दस्यवः अस्तु पुनः प्रसंगविज्ञानाद्धि सिध्यति नार्थः कर्तृग्रहणेन एवं सिद्धे सति य
त्कर्तृग्रहणं करोति तज्ज्ञापयति सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं बाधितमेव तत् सकृ
त्कर्मव्यतिहारे लड्ग्रहणात्मनेपदेन भावलक्षणमात्मनेपदं बाधितं न पुनः स्यात् किमे
तस्य ज्ञापने प्रयोजनं शास्त्रे हि इति सिध्यति तद्द्वयोः स्नात ज्ञाशिष्यन्यतरस्यामिति नानज्ञा
देशस्य प्राप्तः शभावजभावौ च परत्वान्न तज्जादेशे कृते पुनः प्रसंगाच्छभावजभावौ न
भवतः सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं बाधितमेव तत् इति न भवतः शिष्टादित्यादि सिद्धं

भवति ३१ असिद्धं बहिरंगमंतरंगे बहिरंगलक्षणमंतरंगलक्षणे कर्त्तव्ये असिद्धं क
थं ज्ञायते यदयं उञ्माङि इत्याह अत्राङि परतः परत्वैकवचनमनर्थकं अद्य आऊ।
प·भा· ढ इत्येवं स्थिते तस्याकः सवर्णे दीर्घत्वं प्राप्नोति पश्चादेङ्गुणः पूर्वं तावदेकादेशो भवि
टी· ष्यति तस्मिन्नात् रोनसिद्धं अथोढा एवं सिद्धे सति यदेतदाह तज्ज्ञापयति यात्पूर्वसा।
२ गीयोंऽतरंगकार्यं भवति बहिरंगएकादेशः तस्मिन्कृतेपि तस्यासिद्धत्वात् परस्यागु
णः सनिमित्तः पश्चात्पुनर्वृद्धिः प्राप्नोति तस्मादारंभ एवमर्थं किमेतस्यापवने प्रयोजनं ना।
पद्व्यास्त्वाद्वा इति परीययगादेशस्तस्यासिद्धत्वात्पूर्वं यगादेशो न वेगो भवति ३२ स
मानाश्रयमसिद्धं व्याश्रये सिद्धं भवति कथं ज्ञायते लेपषायदयं हृतः सिजिति सि
चः किंत्वि कृत्वे सिच माङ्मित्यानुदात्तोपदेशश्रयनेनान्नासिकलोपः उकारमाश्रि
त्य हृस्वादङ्गादिति सकारलोपः एवमाहृतेति सिद्धं भवति असत्यपि हृस्वि सिचे चलेः २
सिजिति कृत्वाहृत उतिस्थिते सार्वधातुकमपिदिति ङित्वं तत्र तकारस्य उत्ते सति तमा

२०

श्रित्यानिंदितां हलउपधायाः क्ङितीति लोपः ह्रस्वादंगादिनेच सलोपः ततश्चाहने।
ति सिद्धं भवति नार्थो हनः सिजिति सूत्रेणासैवं अक्रियमाणे सूत्रे सकारलोपह्रते
हकारेयोकारस्तस्यशीकारमाश्रित्यार्धधातुके तोलोपइति लोपः प्रसज्येत अ
थसूत्रे क्रियमाणे एवमेवमैकस्मान्न भवति असिद्धवदत्राभादिति नकारस्यासिद्धत्वा
न्नकारेणाव्यवधीयते यावताश्रनिदितां हलउपव्याभावात्कालंतस्मादुभयोरपिप
त्तयोरसिद्धत्वान्नकारलोपस्याकारलोपो न भवति तस्मान्नार्थः सूत्रेणाएवं सिद्धेस
तियत्सूत्रमारभते तन्यशपतिसमानाश्रयमसिद्धं व्याश्रयेसिद्धं भवति आरभ्यमाणे
हि सूत्रे सकारमाश्रित्यनकारलोपः अकारलोपोसकारएव तदेतत्समानाश्रयं भ
वति अनारभ्यमाणे सूत्रे तकारमाश्रित्यनकारलोपः सकारमेव तद्व्याश्रये भवति।
सूत्रमारभमाणस्तु पश्यति समानाश्रयमसिद्धं भवति किमेतस्याज्ञापने प्रयोजनं
पश्चषः द्वितीयाबहुवचने पपिवे इतिस्यितेवसोः संप्रसारणमितिश समाश्रित्यसं

प्रसारणोपरपूर्वत्वेचकृतेपपउस् इतिस्थितेउसमाश्रित्यातोलोपइतिअजादेर्ङितिआका
रलोपेकृतेअसिद्धवदत्राभादितिसंप्रसारणस्यासिद्धत्वादजेवनास्तिउतस्प्रकारलोपः।
प॰भा॰ असंप्रपुनःपरिभाषायांसत्यांव्याश्रयत्वादेतन्सिद्धंभवति अत्रशसमाश्रित्यवसोःसंप्र।
वृ॰ सारणंउसमाश्रित्यालोपःतदेतद्व्याश्रयंभवति व्याश्रयंचसिद्धंभवति इतिकृत्वाका
२१ रलोपेकृतेपपुषइतिसिद्धंभवति ३२ येननाव्यवधानंतेनव्यवहितेपिवचनप्रामाण्या
21 त् येनवर्णेनवासंयोगेनवानंतरेणाव्यवधानमुच्यमानस्यविधेःप्राप्तिरस्तितेनव्यव।
हितेपिवचनप्रामाण्यादेवविधिर्भवति तद्यथाशमामष्टानांदीर्घःश्यनीत्यनेनशाम्यती
त्यत्रदीर्घोनप्राप्नोतीति किंकारणंयत्रोदीर्घभावीसोन्येनहलाव्यवहितः नचशमा
दीनामष्टानामपिकश्चिदजंतोस्तियदर्थंवचनंस्यात् उच्यतेचेदंदीर्घत्वंतत्रवचनप्र
माण्यादनेनस्यापिदीर्घोभवति कथंनह्यनंतरेणाव्यवधानमत्रदीर्घभावेअजस्ति एव २१
मियंपरिभाषाज्ञापितात्रविज्ञेया किमेतस्याज्ञापनेप्रयोजनंअधिजिगांसतइत्यत्रा

जहूनिगमांसनीतिगमेरित्यदीर्घत्वेसतिसकारेणोव्यवधायकेनयातोदीर्घत्वंभवा-
ति नाभ्यासस्यथात्व्यवाये ३५ नमित्ताभावेनैमित्तिकस्याप्यभावोभवति तद्यथाक्ष
त्रनिमित्ताक्षायाक्षत्रापायेनभवतिशास्त्रेपिज्ञापकंयदयंसनोत्यादिषुसेनोतीतिब्रवी
तिकथंकृत्वाज्ञापकं अत्रहइत्ययंशब्द उपदेशेपठितः तस्यधात्वादेरितिषकारस्या-
मकारःकृतः षत्वमित्तंचष्टुत्वंतस्याभावेष्टुत्वस्याभावोभवतिततःसेनोतीतिभवत्येवं
निमित्ताभावइतिसिद्धंतस्याज्ञापनेप्रयोजनंपपुषःतस्थुषइत्यत्रवल्लिमित्तकइट् व
वलभावेतस्यापिभावः सन्नियोगशिष्टानामेकतरापायेउभयोरप्यपायः कथंज्ञायते
लोकतस्तथा देवदत्तयज्ञदत्ताभ्यामिदंकर्तव्यंदेवदत्तापायेयज्ञदत्तोपिनकरोति शास्त्रे
चापिज्ञापकंयदयंबिल्वकादिभ्यश्छस्यलुगित्याह कथंकृत्वाज्ञापकंयदयमस्मिन्छ
त्रेफग्रहणंकरोति अत्रहिबिल्वकादिभ्योलुगित्युच्यमानेप्रत्ययलक्षणलुप्तइत्यन
यापरिभाषयाबिल्वकादिभ्यउत्तरस्तद्धितपरेतोनेवात्यप्रत्ययोस्तिविनाफकारं त

स्मादङीते रागात्कग्रहणात्क एव लुग्भवति नार्थश्छग्रहणेन तद्यथा बिल्वा नाम ह्रस्वभवे।
नगरमित्यस्मिन्विग्रहे नडादीनां कुक्चेत्यनेन बिल्वशब्दाच्छप्रत्ययो भवति उक्कचा
प॰भा॰ गमः तत्र भवा इति बिल्वकीयाः तस्यां बिल्वकीयायां भवा इत्यस्मिन्नर्थे रागात्तत्राहतत्रस्
ह॰ ह्राः पाणिनीयाः बिल्वकच्छ इति स्थिते श्रोतेर्गाच्छवचनेन छस्य लुकि कृते रागोपि लुक्
२२ प्रसज्यते अयमपि हि नडादिबिल्वकशब्दाड्डतरो भवति ननु च तद्धित इत्युच्यते न चानस्त
22 द्धितः परोस्ति नैष दोषः यदा बिल्वकस्येदमित्यस्मिन्विग्रहे वृद्धलक्षणश्छः क्रियते।
तदा रागात्तद्धितपरो भवति तस्मादनिवृत्त्यर्थं छग्रहणं क्रियते तेन तदस्ति अछग्रहणे लुग्।
कि क्रियमाणोप्यसिद्धवदत्राभादिति छलुगसिद्धो भवति तेन नालुग्भवति तस्मान्ना
र्थश्छग्रहणेन एवं सिद्धे यच्छस्यापि भवति तेन कथमिह छस्यैव स्यात् उक्तो मा भूदिति अ
यं उक्कच्छ सन्नियोगशिष्ट इति एवं सति किं कृतं भवति सन्नियोगशिष्टानामन्यतरापा २२
ये उभयोरप्यभाव इत्येषा परिभाषा कृता भवति अपर आह छकारोच्चारणं क्रियते छ

कारस्यैवलुग्यथास्यात्कारस्यमाभूदितिनचैवंनप्रत्ययस्यलुग्उच्यमानःकःप्रसंगोय
दप्रत्ययस्यलुक्ततःपूर्वभक्तस्यस्यादितिपश्यतित्वाचार्यः अस्त्येषापरिभाषायद्यत
कारोच्चारणंकरोतिकिमेतस्यज्ञापनेप्रयोजनेयंचेद्गार्ग्यादेवतास्येतिपंचेन्द्रः।
देशेइइतिङीप्रत्ययस्यलुकिकृतेतस्यानकोपितिवृत्तिःसिद्धाभवति ३९ येनना।
प्राप्तेयोविधिरारभ्यतेसतस्यैवबाधकोभवति येननाप्राप्तइतिद्विःप्रतिषेधःप्रकृत
गमइतिनाप्राप्तिप्राप्तएवयेनलक्षणेनप्राप्तिसति अन्योविधिरारभ्यतेसतस्यबाध।
कोभवति येनतृक्कचिप्राप्तेकचिदप्राप्तेनतस्यबाधकः कथंज्ञायतेत्येषापरिभाषा
यदयंसनीवंर्थेत्यत्रसूत्राध्यापठतिविभाषार्थंकथंकृत्वाज्ञापके अस्याप्यार्धधातु।
केषुप्रत्ययेषुआर्धधातुकस्येत्यनेनेटाप्राप्तःसएकाचउपदेशेनुदात्तादितिप्रतिषि
द्धःतद्बाधनार्थंपुनःस्वरतिसूतीत्युच्यते सन्यप्यार्धधातुकस्येटाप्राप्तः सनिग्रहगु।
होश्चइत्युक्तःकिमितिप्रतिषिद्धःतस्याप्यनेनबाधनेस्यात्सनीवंतर्धादेरूह्यग्रहगो।

क्रियमाणोयस्यतित्वाचार्यः येननाप्राप्तेतस्यबाधकंभवति कथंनहिप्राप्तेक्वचिदपि
स्वरतेरेकाजलक्षणाप्रतिषेधेयंविभाषाविधिरारभ्यते अन्येष्वार्धधातुकेष्वप्रा
प॰भा॰ मेच एवमेकाजलक्षणोसन्यप्राप्तेग्रहगुहोश्चेतिसनिप्राप्तेस्वरतिसूतीत्यनेनविभाषा
३॰ रभ्यते सर्वेणप्राप्तेनचतेनबाध्यतेतस्मात्स्वृग्रहणंक्रियतेपुनरेवंसतिप्राप्ताप्राप्तयो
२२ रप्यारंभः आर्धधातुकस्येतीट्प्राप्तः एकाच इतिप्रतिषिद्धः अविभाषापक्षेपि.
सनिग्रहगुहोश्चेति उगितानामितिप्रतिषिद्धः तद्बाधनार्थंपुनःस्वृग्रहणंक्रियते
मेषास्वृग्रहणाज्ज्ञापितंभवति एतस्याप्येनेकिंप्रयोजनमदीधयुरितिपदकारस्यप्र
त्याख्यानपक्षेउदाहरणमुपपन्नंभवति कथंयेऽजस्रिगुणाः प्रतिषेधविषयेश्चा
रभ्यमाणाः येनप्राप्तेरेवप्रतिषेधस्यारभ्यन्तेतेनबाध्यते येनप्राप्तेनाप्राप्तेनचतेनबाध्यते
क्ङितीत्येवप्रतिषिद्धः जसिप्राप्तः नहिकश्चिदजसत्तियत्रायंप्रतिषेधोनस्यात् दीधी २२
वेवीटामितिपुनरेतेननदीधीवेव्योरव्येतेरस्मिंजसिप्रतिषेधः प्राप्तः अन्यस्यालोऽ

स्यनेनग्रामः योसौग्रामेचाग्रामेचएवमयंज्ञप्तिगुणः येनास्यसर्वत्रप्रतिषेधःग्रामः
नेबाध्यतेयःक्वचित्ग्रामः क्वचिदग्रामःनतेनबाध्यते क्वितीत्येवंबाधनेदधीवेवीटा-
मितिनबाध्यतेतस्मादन्यस्तस्यैवगुणोभवतिनज्ञप्तिगुणः ३७ लग्विकरणाल्ल
ग्विकरणयोरल्लग्विकरणस्यग्रहणे लग्विकरणस्याल्लग्विकरणस्यग्रहणेल्ल-
ग्विकरणस्यैवंग्रहणंभवति कथंज्ञायतेयदयंस्वरतिसूतीत्यत्रसूतिस्वयत्योग्रहणं
करोतितन्निर्देशस्यप्रयोजनंस्वरतिनिवृत्त्यर्थं नैतदस्तिसूतीति ज्ञानंबयस्यैवस्या-
यतेरिष्यतेतेनस्वरतेर्नभविष्यति एवंसिद्धेसतियन्निर्देशंकरोतितज्ज्ञापयतिभव
तीयंपरिभाषा॥छ॥ तस्यसूयतेरेवाल्लग्विकरणस्यनस्यात् तस्मात्सूतिग्रहणं
क्रियतेल्लग्विकरणस्यापियथास्यात् किमेतस्याज्ञापनेप्रयोजनंगणतिस्याद्यकोपत्य
त्रपाग्रहणेल्लग्विकरणस्यैवभवति अपात्ल्लग्विकरणस्यनस्यात् अपासीत् न
दत्वाल्लग्विकरणस्यैवस्यात् ॥छ॥ तुच्चमानेल्लग्विकरणस्यनस्यात् तस्मात्सूतिस्व

यतीतिद्विर्निर्देशः क्रियतेल्लुग्विकरणार्थं आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिल्लुग्विकरणस्य
वग्रहणमितियदयंगातिस्थाघुपेत्यत्रतिन्निर्देशंकरोतितज्ज्ञापयतिअस्त्येषापरि।
म.भा. हृ. २८ भाषेति ३८ उभयतआश्रयेनान्तादिवद्भवति यत्रोभयंप्राप्नोति अन्तवत्त्वादिवत्त्वं
नादिवद्भावोनभवति तद्यथालोकेउभयस्त्वल्पबलयोरेकः प्रेष्योभवतिसतयोःपर्या
येणकर्मकरोति यदाचैतौयुगपदुपगच्छतः नचपरस्परविरोधिनौभवतःतदा
क्रमेणकरोति यदातुविरोधिनौभवतःतदानैकस्यापिकर्मकरोति एवमिहाप्यय
दिहृतवन्नांतवन्नादिवद्भवति किमेतस्यज्ञापनेप्रयोजनं पराह्णेस्यायतेपलायतइ
ति यदात्वयानोरादिवन्नभवति तदोपसर्गसंज्ञात्वद्भवति यदात्रोपसर्गसंज्ञातदेवभव
तितदायोनरादिवत् ततएकादेशेकृतेउपसर्गस्यायतौपरतःरत्वंवक्ष्यतेवक्ते ३९ २८
एकान्तवंयवहितमनित्यं उत्तणाद्येकान्तव्यवहितंजितंवणित्वंवातदानित्यंभवति
कथंज्ञायतेयदयंमेद्येस्वतवद्येकशमोणिवित्याहतत्रणाकरणेऽहहुतिकरणं। र्थं

स्वरार्थं नैवैतदेकानुबंधेन शक्यते लब्धुं अत्र जिरिति वक्तव्ये स्वरश्च वृद्धिश्च भवति
एवं सिद्धे यदयं द्व्यनुबंधं करोति तज्ज्ञापयति आलीयं परिभाषा एकानुबंधग्रहणमनि
त्यमिति किमेतस्या ज्ञापने प्रयोजनं उपातिथ्यपि हल्यकृते ग्रंथे उपातिथंसोमेंद्रावसि
चरोर्देवता सोमेंद्रश्चरुः शाकृतस्यासिद्धत्वाद्वृद्धिर्न भवति ८ एकानुबंधकग्रह
णेन द्व्यनुबंधकस्य एकानुबंधकग्रहणे द्व्यनुबंधकस्य ग्रहणं न भवति कथं ज्ञा
यते यदयं वामदेवाड्ड्यड्ड्यावित्यत्र यस्येति लोपेन सिद्धे डित्करणं मकारलोपार्थं।
करोति तज्ज्ञापयति एकानुबंधकग्रहणे न द्व्यनुबंधकस्य ग्रहणं भवति किमेतस्या।
ज्ञापने प्रयोजनं ययतोश्चातदर्थ इति यत एव ग्रहणं भवति अतस्तेन वामदेव्यमि
ति ९ निरनुबंधग्रहणे न सानुबंधकस्य निरनुबंधकग्रहणे सानुबंधस्य न भवति
कथं ज्ञायते यदयं वामदेवाड्ड्यड्ड्यावितियकारे ङिरनेकरोति टिलोपार्थं अत्र हि यस्ये।
तिलोपेन सिद्धं एवं तर्हि ज्ञापयति यकारस्यानुबंधकस्य ग्रहणे न सानुबंधकस्येत

स्यग्रहणंभवति किमेतस्याज्ञापनेप्रयोजनं यद्येतास्यात्तदर्थइतियकारग्रहणंवा
मदेव्यामित्येवंच्छ्रवणेनभवति योविधिंप्रत्युपदेशोनर्थकःसविधिर्बाध्यते यथा।
प.भा. एकारविधिंप्रत्येकारोच्चारणमनर्थकं अकारविधिंप्रत्यकारोच्चारणमनर्थकं
वृ. उकारविधिंप्रत्युकारोच्चारणमनर्थकं एतेनैकारविधिःअकारविधिःउकार
२५ विधिश्चप्रत्युक्ते वक्ष्यतिअमोमिमसप्मिति इंद्रवरास्त्रेञ्यनन्यव्यञ्जनव्यः उ.मेस्त्रादे
25 शःव्यञ्जनव्यःअनतडागालइतिवञ्जनव्यः पश्चाद्वृद्धिसवर्णादीर्घत्वेसिद्धेहदैोइंद्रा
रमीहद्वात्तपेपोइति अत्रपरत्वंपश्यामीतिपरत्वंप्रत्येतेविधयोनर्थकाभवंतिमेनप
रत्वंपंबाध्यते ८२ यस्यविधेर्निमित्तंनास्तिसोबाध्यते नयथालोकेयमर्थंप्रतियच्च
नेनिमित्तेत्वनवकल्प्यतेतस्यार्थस्यतद्वचनेप्रापकंभवति अभुक्तवतिभुंक्ष्वेतियथा
एवमिहापियस्यविधेरकारैकारोच्चारणंनिमित्तंभवंतिनाम्नितस्यविधेःप्रापका २५
णाभवंति अकारोच्चारणंसवर्णादीर्घत्वेसेकारोच्चारणंनहृद्धिविधेःकथंनाम

नैषुग्यकारैकारयोरेषांविधीनांप्राप्तिरस्तिहृद्दैरित्येवमादिषु अग्रेकारैकारो।
कारोवा अनयोर्विध्योर्निमित्तमेवतत्तेनैतौविधेयभवतः परङ्गंचनभवति अतो।
भिस्ऐस् आतेडोराल इत्येवमादिषुवचनव्यतिरेकाद्विधिव्यतिरेकोलभ्यते
अतिजरसैः अतिजरसात् ददर्शिरद्राविति यस्यविधेर्निमित्तंतान्नासौबाध्यते अतो।
भिस्ऐस् टाङसिङसामिनात्स्याः आतेडोरा ततः कार्यकालंसंज्ञापरिभाषंको।
स्यार्थः कार्यकालोयस्यतत्कार्यकालं कालोनामपादः न्यास इत्यनर्थान्तरं सं
ज्ञाश्च परिभाषाश्च अयेवैवपठ्यन्ते सएवतासांकालः यत्रयत्रकार्यंतत्रतत्रतासां।
कार्यः तद्यथा सिचिवृद्धिः परस्मैपदेषुउपस्थितेमिदंभवति वृद्धिरादैजितिसे
षाशास्त्रापिक्रतासनीअस्मात्सूत्रात्पराभवति तथागुणाशास्त्रिभ्यः अदेङ्गुणा इत्येषा
पराभवति तथाराज्ञाकचेत्यत्रालोत्त्यस्येत्येष ` ` पराभवति अस्थिदधिसक्थ्य।
दनामङुदात्तइति अस्थिभ्नः इति ङिश्चषकलिशास्त्रंवस्येतिपराभवति एवमेतत्का।

धिकाले संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यं कथं पुनर्ज्ञायते अस्त्येषा परि
भाषेति यदयं न मुने इत्याह कथं कृत्वा ज्ञापकेऽमुष्मादसः शब्दाड्डतरस्य टेरित्येतस्य
प॰भा॰ आङो नास्त्रियामिति क्रियमाणे नादेशे घिलक्षणो मुभावः सिद्धस्तत्र न मु ने इत्यने
ह॰ न मुभावस्य नाभावे क्रियमाणे पूर्वत्रासिद्धमिति प्राप्ते सिद्धत्वमुच्यते सति नाभावः
२६ क्रियमाणो यस्मिन्नत्रे प्रतिषिद्धः घिसंज्ञेन प्रतिषिद्धः तत्र मुभाव एव नास्ति उ
26 तो घिसंज्ञा घिसंज्ञाभावाच्च उतो नाभावः तस्मान्न मुने इत्यत्रापि घिसंज्ञापरिभाषं
यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यं अदसो मेर्दाड्डे म इति उपस्थितमिदं भवति शेषो
घ्यसखीति च मत्वात्परा भवति घिसंज्ञा तस्मात्सिद्धायां सत्यां घिसंज्ञायां मुत्वं सि
द्धं भवति नाभावे त्वसिद्धे ततोऽस्य नाभावस्य सिद्धमनेन क्रियते सैषा संज्ञारंभा ज्ञा
पिता परिभाषा भवति किमेतस्या ज्ञापने प्रयोजनं अदसो मेर्दाड्डे म इत्यत्र चो २६
च्यते ईत्वान्वयोऽप्रगृह्यसंज्ञोच्यते एतयं हुडवचनमित्यस्मात्परा भवति कार्यका

लेसंज्ञापरिभाषमितियन्नउपपन्नंभवति ४५ उक्तार्थानामप्रयोगः सहोक्त
स्यार्थस्यपुनःप्रयोगोनभवति कृतोलोकेदृष्टत्वात् तद्यथालोकेप्रकृषईत्युक्ते
पुनस्तस्यैवद्वितीयस्यकारणीयंकार्यमितिचपुनःप्रयोगोभवति यद्येवंनमा।
मिवचनइत्ययंप्रतिषेधोनोपपद्यतेकथंअवग्रहि अनन्येनगतोक्तादितिकतिप्रा।
मे अवशंचैतदनुवर्त्यलोपइत्येवमुक्तेतस्मान्ताथैश्चकोरेणा पश्यतित्वाचा।
र्थः अनेनस्यापिवकारस्योच्चमानेत्योसमानेदशस्यैवभवति नानेनयमात्रस्य
यस्यज्वरत्वरयोववकारः नामावेत्यसमानदेशः अकारेणाव्यवहितस्यनभवति।
नानेनयमात्रस्य यस्यज्वरत्वरयोवकारः नामावेत्यसमानदेशः अकारेणाव्यवहि
तस्यनभवतिसचकारेणाबलात्क्रियतेतस्मादेषचकारोज्ञापनार्थोभवति अनेनय
विकारेनयसदेशस्यैतिकिमेतस्याज्ञापनेप्रयोजनेअतस्तद्व्याइत्यह्लोपोभवति अ
नेनयस्याकारस्यलोपइत्यच्यमानेनयसमानदेशस्यैवभवतिनान्यस्येति संज्ञापूर्वको।

प.भा.वृ. २०

विधिरनित्यः इह यः संज्ञापूर्वकोविधिरारभ्यतेसकिलानित्योभवति कथंज्ञायते
यदयंओर्गुणःइत्याह अत्रहियोगुणोक्रियमाणोओकारोभवतितत्रचस्वर्थमाणोदितव
त्कव्य उवर्णस्यओद्भवति एवंसिद्धेसतियदयंगुणग्रहणंकरोतितत्यज्ञापयतिसंज्ञा
पूर्वकोविधिरनित्यः ततइहस्वायंभुवनित्योगुणोनयथास्यात् किमेतस्यज्ञापनेप्रयोज
नंस्वायंभुवोपत्यंस्वायंभुवइतिगुणोनभवति ५९ नञिवयुक्तमन्यसदृशाधि।
करणेतथाह्यर्थः नञयुक्तमिवेनयुक्तंयत्किंचिद्दृश्यते तदन्यस्मिंस्त
त्सदृशेकार्यंज्ञापयति तद्यथा अब्राह्मणमानयेत्युक्तेब्राह्मणसदृशस्त्वल्यादरपा
त्रापादनयनएवानीयतेनाश्वोगर्दभोवेत्येवंतावल्लोकेशास्त्रेपियदपिचायेस्मि।
पियानोभवेत्यत्रयातुग्रहणंकरोति कथंकृत्वाज्ञापकं अत्रहियातुग्रहणमन
र्थकेस्मिपियानोभवेत्यत्रयातुग्रहणंकरोति कथंकृत्वाज्ञापकं अत्रहियातुग्र २८
हणमनर्थकेस्मिपिवरतोयामोरुच्यतेस्मिपयामोरेवभवति नप्रातिपदिकात् ।

तत्रनार्थोयत्नग्रहणेनएवंसिद्धेसतियद्यत्नग्रहणंकरोतितज्ज्ञापयतिपूर्वसू-
त्रेयत्नोऽत्राप्यात्तोभवति तेनयत्नसकारस्यसिद्धंभवति अचकाङ्क्षवान् अ
न्वशाङ्क्षवान् कथंयत्नोरेवस्यात् एवमर्थयत्नग्रहणंपुनःकरणंपूर्वसूत्रे
यत्नोरेवनप्राप्नोतीतिपुनर्नित्यमित्युच्यते तिष्ठन्तस्तिःसिपियत्नोरुर्वेतितत्रन
हिवपुनर्नमन्यसदृशाणि करोतिनयात्यर्थइति अनस्त्वावस्तिसदृशेनतत्कार्यं
भवति कश्चिदानीमस्तिसदृशः अस्तिवैयत्नः योऽन्ययत्नःसोभावनस्तिः अस्ति
सदृशोभवति तेनानयापरिभाषयोपूर्वसूत्रेयत्नोरेवस्यात् अयत्नोनस्यात् ।
तेनैवयत्नग्रहणेनयत्नोऽत्राक्रियतेतदेतद्यत्नग्रहणंज्ञापकंभवति अचेच्छे
दस्यसर्वनामस्थानमितिसर्वनामस्थानेतत्सदृशेवासर्वनामस्थानेकार्यंभव
ति ४८ उदित्स्ववर्गमेवगृह्णातिनसवर्णमात्रं उदिद्ग्रहणंग्रहणमाराःस्ववर्ग
मेवमेवगृह्णातिनसवर्णमात्रंकथंज्ञायतेयदयंनविभक्तोतस्माऽत्यत्रतत्र

हणादेवसिद्धेसकारस्यग्रहणंकरोतिकिमेतस्याज्ञापनेप्रयोजनं चोःकुरित्य
त्रत्तुग्रहणेनशकारस्याग्रहणात्कुत्वंनभवति तेनविडितिसिद्धंभवति ८४
सर्वविधिभ्यइड्विधिर्बलवा सर्वेभ्योविधिभ्यइड्विधिर्बलवान्भवतिकथं
प॰भा॰ ज्ञायतेयदयंसनिग्रहगुहोश्चेतिचकारेणाश्र्युकोनकर्षणंकरोति कथंकृ
वृ॰
२८ त्वाज्ञापकंश्र्युकोऽहिचकारोनर्थकः कस्माद्ग्रहः सनीड् नतत्रतावदत्रेड्न
28 भवति इकोऽझलित्विकित्वंतावन्यतीद्यतेतत्रकित्वेकृतेश्र्युकः कितीतीट्
प्रतिषेधोभविष्यतिनार्थश्चकारेणपश्यतित्वाचार्यः कित्वादपिपूर्वमिडा
गमः इतिकृतेइकोऽझलितिकित्वंनास्तिऽझलित्ववचनात् तस्माश्चकारइ
ट्प्रतिषेधार्थइणतानांकिमेतस्याज्ञापनेप्रयोजनंचयितेत्वन्यत्रसंप्रसारणा
त्पूर्वमिट्सिद्धोभवति इतिकृतेनत्कासेगइतिकित्वप्रतिषेधः असतिकित्वा २८
संप्रसारणंनभवति ५॰ सर्वविधिभ्योलोपविधिर्बलवान् इदंशास्त्रंसर्व

विधिभ्यो लोपविधिर्बलवान्भवति कथं कृत्वा ज्ञापयते यदयं प्रत्ययलोपे प्रत्यय
लक्षणमित्याह कथं कृत्वा ज्ञापकं एतत्सूत्रं नारब्धव्यं कथं प्रत्ययाश्रया
णि कार्याणि भविष्यन्ति सर्वाणि कृत्वा पश्चात्प्रत्ययलोपं करिष्यामि पश्यति त्वा
चार्यः लोप एव भवति तस्मिन्कृते तेन तदाश्रयाणि न प्राप्नुवंति तस्मात्प्रत्ययलोपे
प्रत्ययलक्षणमिति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं नेतत्संतीत्यत्रादेशास्थानिवमत्स्विरलो
पश्चैति तस्मिन्कृते तेन जादित्वाद्यादेशो न भवति ५१ व्याख्यानतो विशेषप्रति
पत्तिर्न हि संदेहादलक्षणं इहशास्त्रे यत्र संदेहस्तुल्यायां संहितायां तत्र व्याख्या
नतो विशेषोऽवगन्तव्यः कथं पुनर्ज्ञायतेऽयमस्ति परिभाषेति यदयं प्रत्याहार
ग्रहणे णिति णकारमासजति कथं कृत्वा ज्ञापकं अत्र हि किलान्यावर्णाभ्यां स
कव्यः संति हि बहवो वर्णाः द्विरनुबध्यमाने स्मिन्णकारे जग्रहणे संदेहो भव
ति किन्तु खलु पूर्वेणाहो स्वित्परेणेति पश्यति त्वाचार्यः अस्त्यत्राजग्रहणे सं

देहः व्याख्याननेतोविशेषंप्रतिपादयिष्यामः अतोज्ञायतेसतीयंपरिभाषेति व्याख्या
नेतोविशेषप्रतिपत्तिर्नहिसंदेहादलक्षणमिति किमेतस्याज्ञापनेप्रयोजनंसती
प॰भा॰ वेतर्येत्यत्रसंदेहः किन्नुखल्विवेतानामाहोस्विदीवेतानामितिव्याख्यायते ए२
ह॰ चानकृष्टमुत्तरत्रनानुवर्तते कथंज्ञायतेयदयमव्ययेयथाभिप्रेताख्यानेकृ
२९ ञः क्त्वाणमुलग्रहणंकरोति कथंकृत्वाज्ञापकं णमुलर्थमकृतोऽनुवर्तते त
29 त्क्त्वातावदकृत्वा क्त्वाचेतिचकारेणणमुलोऽर्थकृतस्यानुवृत्तिर्भविष्यति।
नार्थोनमुलग्रहणेनपश्यतित्वाचार्यः यद्यनुकर्षणमिहणमुलः क्रियतेति
र्यक्च्यपवर्गेइत्येवमादिषूत्तरयोगेष्वनुवृत्तिःस्यात् तस्मात्क्वाग्रहणंक्रियतेऽप्र
कगपदृभयोरुत्तरत्रानुवृत्तिर्यथास्यात् इतिचानुकृष्टमुत्तरत्रनानुवर्तते कि
मेतस्याज्ञापनेप्रयोजनं वदःसुपिक्यप्चेतियतोभवोभावइत्यत्रानुवृत्तिर्भवा २९
तिन ए३ प्रकृतिग्रहणंयदुःस्लिंगेतस्यापिग्रहणं प्रकृतिग्रहणंयत्रभवतियद्.

लवेऽपि तन्न ग्रहणं भवति कथं ज्ञायते यदयं ऊडुपधाया गोहः इत्युपधाग्रहणं करो
ति कथं कृत्वा ज्ञापकं नत्रोपधाग्रहणेनोकारो गृहीतो भवति तस्मादुकारग्रहणा
मेवमर्थं कर्तव्यं ऊदुतो गोहः इति पश्यति त्वाचार्यः एवमुच्यमाने योऽसौ गोहेरभ्या
सगत उकारः सो गृहीतो नितस्याप्यत्वं प्रसज्येत तत्तस्मादुपधाग्रहणं यदि च प्र
कृते ग्रहणे गायदूः लवेऽपि ग्रहणं भवति न तदेतदुपपन्नं भवति किमेतस्य ज्ञाप
ने प्रयोजनं नञ्ज्ञक्रमिति यदूः लवो ग्रहणादुपधालोपः सिद्धो भवति ५८ एकस्मि
न्नपि व्यपदेशवद्भावो प्रातिपदिकग्रहणेन एकस्मिन्नपि व्यपदेशवद्भावः सोऽप्रा
तिपदिकेन भवति कथं ज्ञायते यदयं स्रग्वीदिनिः स्रग्वीदित्याह कथं कृत्वा ज्ञा
पके अत्र हि स्रग्वीदित्येव वक्तव्यं कथं स्रग्वी केवलाद्भविष्यति व्यपदेशवद्भावेन
च एकस्मिन्नपि सह स्रग्वैरायः स्रग्वीदिनिर्भवति एवं सिद्धे यत्केवलार्थं स्रग्वक्
स्रग्वीदितिरित्याह तेन ज्ञायते व्यपदेशिवद्भावो प्रातिपदिकेन किमेतस्य ज्ञापने

प्रयोजनं स्तुत्वंपट्टग्विहितःसांग्रहणस्यविकःकेवलान्नभवष्यतिसूत्रमधीतेसोत्रः ५५
प.भा. तदेकदेशभूतस्तद्ग्रहणेनगृह्यते इहयद्यस्यैकदेशभूतंतत्तस्यग्रहणेनगृह्यते तद्यथा
६. देवदत्तोगंगायमुनेति देवदत्तस्यागर्भोदेवदत्तग्रहणेनगृह्यते तथानेकान्तयोर्गंगा
३. यमुनयोश्चान्तःप्रविष्टंगंगायमुनाग्रहणेनगृह्यते एवंतावल्लोके शास्त्रेपिज्ञापकंयदयंये
30 दमदसोरकाद्विति प्रतिषेधंशास्ति इदमदसोःकार्यमुच्यमानेकःप्रसंगःयत्तत्ककारयोः
स्यात् नार्थःप्रतिषेधेन पश्यत्याचार्यःतदेकभूतंतद्ग्रहणेनगृह्यतेइतिततःप्रतिषेधंशा
स्ति किमेतस्याज्ञापनेप्रयोजनंउच्चकैःनीचकैरितिसककारयोरव्ययसंज्ञासिद्धाभवा
ति ५६ अर्थवशाद्विभक्तिपरिणामोभवति अर्थमभिसमीक्ष्यपंचमीनिर्दिष्टमपिषष्
ठीनिर्दिष्टंभवति अर्थवशात् तद्यथा उच्चैर्गृहाणिदेवदत्तस्यामंत्रयस्वैनं देवदत्तस्य
गावोश्वाःस्वर्णंच आढ्योवैधवेयोदेवदत्तइति शास्त्रेपियदयमाह आङोनास्त्रि ३.
यामिति कथंकृत्वाज्ञापकं अत्रेयेतत्तस्याङोनाभावइष्यते अत्रेचेरितिषष्ठीहंतस

दार्थात्पंचमीनिर्दिष्टं भवति ज्ञापकं च संप्रतिनामाचार्य इति यस्मान्निपातयति अत्रस
ह्मत्येति तृतीयानिर्दिष्टं लघुग्रहणमनुवर्तते तेनैवानिर्दिश्यमानेपि तृतीया संप्रत्य-
यो भविष्यति नच प्रत्ययेकत्वरस्याविभक्तेः श्रवणमस्ति लकाद्भवेन्नत्वं अव्ययादाप्सु
प इति नदेतज्ज्ञापकं क्रियते यद्यपि तत्र तृतीयानिर्दिष्टमपि स्वदर्थादन्यविभक्त्युत्तेस्या-
दिति किमेतस्य ज्ञापनेप्रयोजनं आनेत्तृगित्यत्र अत इति पंचमीनिर्दिष्टं सत् षष्ठी-
निर्देशो भवति यद्येवमस्येति शास्त्रग्रहणानि कर्तव्याणि भवंति एकवचनाद्यान्यतरस्या-
वचनास्यान्यतरस्यां अस्यापत्वमित्यत्वज्ञापनार्थं क्रियते ५७ पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्तिः
इह शास्त्रे पर्जन्यवल्लक्षणं दृष्टं तद्यथा पर्जन्यो यावदूनं पूर्णं चाभिवर्षति नापूर्णमभिव-
र्षति एवं लक्षणमपि भवति दीर्घस्य दीर्घत्वं भवति चिचीषति बभूषति कथं ज्ञायते-
यदयं प्रवाहणस्य ढे इति वृद्धस्यापि वाहनशब्दस्य पुनर्वृद्धिप्रतिषेधं शास्ति यद्यपत्याचा-
र्यः यत्रापि वृद्धिरस्ति तत्रापि वृद्धिर्भवति पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्तेः किमेतस्य ज्ञापने प्र-

योजनं खट्वाढक इत्यत्र दीर्घस्याप्यकः सवर्णे दीर्घत्वं भविष्यति ५८ अकृतव्यूहाः
पाणिनीयाः व्यूहो नाम रचना यथा प्राप्तस्य साधने स्थापना व्यूहो लक्षणरचना या पा-
प.भा. णिनीयानामाचार्याणां मते कृता तद्वद्भवति कार्यं दृष्ट्वा यत्कृतं तत्सर्वं निवर्तते कथं कृ-
वृ. ताज्ञायते यदयं ऋन्नेर्दीप इत्यत्र नेर्दीपिति ब्रवीति कथं कृताज्ञापकं अत्र हि हन्तस्येवमा-
३१ दीनां णोपाचतुःप्रे ऋच्चैव भवतीत्युच्यते तेषां चावश्यं सस्कारस्य णोपगुणे लघूपध
31 गुणाद्व्युपधेत्वे भवितव्यं तेषु कृतेषु नायमृद्भवति यथा कंकेकृतामवकृतो इत्येषामा-
दिति न घनः ऋन्नेर्दीत्याह तज्ज्ञापयति गुणाद्व्युपधेत्वानि कार्यं दृष्ट्वा निवर्तन्ते तन्ना-
ऋद्देवासोभवति किमेतस्याज्ञापने प्रयोजनं प्रियंग्रामणि कुलं यस्य प्रियग्रामणि-
कः शेषाद्विभाषेति कपि कृते ह्रस्वत्वं निवर्तते पश्चाद्ध्रस्वनो पुंसकस्येति ह्रस्वत्वं भव-
ति उच्यते कोऽत्र विशेषः यावता प्रियग्रामणिका इत्येवं भवति न कश्चिद्विशेषो ज्ञा- ३१
प्यते अयमस्ति विशेषः योऽयं न कपीति प्रतिषेधः केवल इति या च प्राप्तिः तस्याप्राप्तिः

सप्रतिषेधः नेनह्रस्वोनपुंसके प्रातिपदिकस्येति भवत्येव ह्रस्वत्वं न भवति नकापीति प्रति
षेधः ५९ अतंत्रंतरनिर्देशः अप्रधानस्तरनिर्देशो यस्मिन्नर्थे उच्यते तेनमर्थं ब्रवीति
यस्मात्प्रातिपदिकाद्विधीयते तस्यैवार्थे भवति कथं ज्ञायते यदयं किमेत्तिङव्ययघा
दांबद्रव्यप्रकर्षे इत्याह कथं कृत्वा ज्ञापकं अन्यथाऽन्नरस्मात्तद्विधीयते द्रव्यप्रक
र्षादन्यत्र तस्मिन्न संभवति अयं हि द्रव्यसंज्ञाः तरप्तमपश्च अद्रव्यप्रकर्षे इत्युच्यमाने
कः प्रसंगः यदुत द्रव्यप्रकर्षे स्यातां एतदाचार्यः पश्यति इमे तरबादयः स्वार्थे विधी
यन्ते प्रातिपदिकार्थे तेषां तेना भवति अद्रव्यप्रकर्षे ज्ञादाम्भवति किमेतस्य ज्ञाप
ने प्रयोजनं उच्चैस्तरां उच्चैस्तमां प्रकृष्टतम इति सिद्धं भवति ६० प्रधानान्वाच
यशिष्टयोः प्रधानशिष्टे संप्रत्ययः प्रधानेचान्वाचयश्च प्रधानान्वाचयो प्रधानेचयद्विशि
ष्टमन्वाचये च यद्विशिष्टं तदुभयं भवति अत्रत्वन्वाचयव्यवस्थापको नास्ति तत्र प्रधान
शिष्टं भवति किंकारणं पुनर्न प्राप्नोति सन्नियोगशिष्टानामन्यतरापाये उभयोरपि

भावइति किंपुनःप्रधानंकोन्वाचयः यदर्थोविध्यारंभस्तत्प्रधानं यदन्यस्मिन्विध्या
नेऽस्मिन्विदंभवतीति सोन्वाचयः कथंपुनर्ज्ञायतेऽस्त्येषापरिभाषेतिलोकतः यथा
प॰भा॰ कश्चित्कंचिदाह भिक्षांचरदेवद[illegible]तंचानयसतउभयंकरोति यदितुदेवदत्तंनासा
दृ॰ दयति तदाभैक्ष्यंभवति धात्वेपिज्ञापकंघलिसेटीडंतोवेतिसेड्ग्रहणं कथंकृत्वा
३२ ज्ञापकं यद्ययत्रैवसेड्ग्रहणंनकर्तव्यंघलीडंतोवेतिवक्तव्यं इटएवोदात्तत्वात्सेटि
संप्रत्ययोभवतिनार्थः सेड्ग्रहणेन पश्यतित्वाचार्यः घलिश्चाद्युदात्तोलिट्स्वरश्च प्र
धानशिष्टः इट्स्वरश्चान्वाचयशिष्टः तेननावदिउत्तिततत्रचत्वारोभवति यत्रेदानी॥
मिराद्युदात्तत्वप्रधानान्वाचयशिष्टयोः प्रधानशिष्टमिष्टंतेनत्रयःस्वरास्तुः अति
ष्ठितेमाभवन्तितिसेड्ग्रहणंक्रियते किमेतस्यज्ञापनेप्रयोजनं अव्ययसर्वना
म्नामकच्प्राक्टेः कस्यचदइति अत्राकचसन्नियोगेनकस्यचदकारउच्यते। ३२
सोकेप्रत्ययोभवतियत्रककारस्यदकारोभवति तत्रैवस्यात् ततोन्यत्रनस्यात् अ

स्यात्पुनः सत्यां न दोषो भवति ~~अकर्मण~~ प्रधानः चकारोन्वाचयशिष्टः तेन यत्रापि क चकारस्य
दकारो नास्ति तत्राप्येकं सिद्धो भवति ॥ ६२ ॥ योगविभागादिष्टसिद्धिः कथं ज्ञायते स्ये
षा परिभाषेति यदयं तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वंद्वे इत्यत्र बहुवचनग्रहणं करोति कथं
कृत्वा ज्ञापकं बहुवचस्य तिष्यपुनर्वसवः तत्र यदुक्तं यद्बहुवचनं स्यात् नार्थो बहुवा
चनग्रहणेन पश्यन्ति त्वाचार्यः विभाषावृक्षमृगेत्यत्र योगविभागोस्ति सर्वो द्वंद्वो विभाष
यैकवद्भवति तस्मिन्सत्यर्थे बहुवचनग्रहणं क्रियमाणं ज्ञापकं भवति किमेतस्य ज्ञा
पने प्रयोजनं अस्मदो द्वयोश्चेत्यत्र योगविभागः सिद्धो भवति अस्मादप्येकस्मिन्बहु
वचनं सिद्धं भवति ततश्च द्वयोरर्थयोरस्मदो बहुवचनं भवति तत्र यदुक्तं चकारो वि
कल्पार्थः क्रियत इति स दोषो भवति ॥ ६२ ॥ प्रातिपदिकविधौ तदंतविधिर्नास्ति यत्र प्रा
तिपदिकं गृहीत्वा कार्यमुच्यते तदंतविधिर्न भवति कथं ज्ञायते यदयं सेनांतलक्ष
णकारिभ्यश्चेत्यत्रांतग्रहणं करोति कथं कृत्वा ज्ञापकं अंतग्रहणं न कर्तव्यं से

नालक्षणोवसितं येनविधिस्तदंतस्येतिवचनात् ह्रगिरुराः तदंतविधिनासेनोतास्तदा-
पिभवति तदत्रयदंतग्रहणंकरोतितज्ज्ञापयति आस्तीयंपरिभाषेति किमेतस्याज्ञाप
प॰भा॰ नेप्रयोजनं तत्रनडुस्यापत्यंसौत्रनाडिः तदंतविधिनापञ्जनभवति ६२ प्रकृतिग्र
३३ हणेणिणंतस्यापिग्रहणं कथंज्ञायतेयदयंहेरचङीत्याह कथंकृत्वाज्ञापकं अत्रा-
33 हेर्णंतविधीयमानेनत्रकः प्रसंगोयस्मिन्चरापरेस्यात् पश्यतित्वाचार्यः प्रकृतिग्रह
णेणंतस्यापिग्रहणंभवतीति तस्मात्प्रतिषेधंकरोतीति अचङीति किमेतस्यापने
प्रयोजनंस्तोतेः षत्वमुच्यमानेणिजंतस्यापिभवति अभिषावयतीति ६४ संज्ञावि
धौतदंतविधिर्नास्ति यत्रसंज्ञाविधीयतेतत्रतदंतविधिर्नास्ति कथंज्ञायतेयदयंसु
प्तिङंतंपदमित्यत्रांतग्रहणंकरोति कथंकृत्वाज्ञापकं अत्रांतग्रहणंनकर्तव्यं केने
दानीसुप्तिङंतंपदसंज्ञंभविष्यति तदंतविधिनासुप्तिङ्ग्रहणमियंसंज्ञाप्रारब्धासुप्तिङः ३२
तस्यभविष्यति पश्यतित्वाचार्यःसंज्ञाविधौतदंतविधिर्नास्तीति किमेतस्याज्ञाप

नेप्रयोजनं तरतमौ चेति तद्धितस्य घसंज्ञा तदंतविधिना तदंतस्य न भवति
गोरितराशद्वस्य किं च स्यात् कुमारीगौरितरेत्यत्र घट्येत्यनेन ह्रस्वत्वं न स्यात् अभि
धानलक्षणाः कृत्तद्धितसमासाः अभिधानेष्टा कृत्तद्धितसमासानां प्रयोगो भवति
कथं ज्ञायते यदयं श्रोत्रा यज्ञ इति कर्मग्रहणं न करोति कथं कृत्वा ज्ञापकं अत्र कर्म
ग्रहणं न कर्तव्यं श्रोत्रा यज्ञकर्माणीति ब्रवीति एतदाचार्यः पश्यति यत्राभिधानं
ततः कृत्प्रत्ययानामुत्पत्तिर्भवति न तेनासत्यपि कर्मग्रहणेऽयज्ञकर्मणीव यज्ञ भ
वति तस्मात्कर्मग्रहणं न क्रियते किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं यत्राभिधानमाश्रीयते तत्र
ये परिभाषा न वक्तव्या भवति ६६ सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवति कथं ज्ञायते यदयं
स्त्रेत्रकचिद्द्वन्द्वानामेकवचनं निपातयति गममदयमश्चवदिति किमेतस्य ज्ञापने प्र
योजनं येषां द्वन्द्वैकवद्भावे परिगणितानां द्वन्द्वः एकवद्भवति तेष्वेव परिभाषा वर्तते ६७
प्रतिपदविभागाद्योगविभागाद्योगविभागो गरीयान् प्रतिपदयादात्स्याम अप्यर्थसिद्धौ

योगविभागः क्रियमाणो गुरुतरो भवति कथं ज्ञायते यदयं ते स्थलिटि रयेरित्याह कथं
प॰भा॰ कृत्वा ज्ञापकं अत्र सूत्रे ऽरपि ग्रहणं न कर्तव्यं ज्ञमेरचि नं भवति ततो ऽयः रयेश्च नं भव
वृ॰ ति अचीत्येव ततो नेस्थलिटीत्येव रयेरित्येव पुनरपि ग्रहणं न कर्तव्यं एवं सिद्धे सति य
३४ द्रपि ग्रहणं करोति तत्स्वपचति गुरुतरमेव भवति कथमक्रियमाणे ऽपि ग्रहणे योगो।
34 भवति प्रतिपदविधानाद्योगविभागो गरीयानिति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं स्कुः
स्कोचेत्यत्र योगविभागेन स्कोसे उ इति स्कोग्रहणं प्रत्याख्यातेन लघु भवति तस्मात्सा मूर्द
ति स्कोग्रहणमेव क्रियते ६८ समासान्तविधिरनित्यः ये समासान्तविधीयन्ते ते न नित्याः सर्व
कालं भवति कथं ज्ञायते यदयं राजशब्दं प्रतेरंश्वादिषु पठति इदमंश्वादिषु पाठ प्र
योजनं प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे तोदात्तत्वं यथा स्यादिति प्रतिराज इति कथं कृत्वा ज्ञापकं।
अत्रांश्वादिषु पाठो ऽनर्थकः अयं राजाहःसखिभ्यष्टज्विधीयते तत्र चटो ऽन्तोदात्त ३४
त्वे सिद्धं नार्थः पाठेनेति तत्राचार्यः पश्यति अनित्यः समासान्त इति तस्मात्पाठो ऽतोदा

नार्थं क्रियते किमेतस्माज्ज्ञायते प्रयोजनं शना---- उपसर्गादयनः समासान्तो न भवति
६९ अनित्यमागमशासनं य[illegible]मेरिति किन्तित्यागमाः शास्त्रे शिष्यन्ते नित्याः न सर्वका
लमेव भवन्ति कथं ज्ञायते यदयं श्वाक्रोशत्याह कथं कृत्वा ज्ञापकं एतत्तु त्रेथा नुडि-
नि वक्तव्यं नुडागमेनापि सिद्धं भवति ततश्चेयमस्ति परिभाषा अनित्यमागमशासन
मिति पचानः इत्यपि भवति पचमान इति प्राप्ते आने मुगान्न भवति आगमस्यानित्य-
त्वात् ७० शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति तद्यथा लोलूयतेरचि परतः लो
लूय इति स्थिते यकारस्य यङोऽचि चेति लुक् प्राप्नोति आर्धधातुके चातो लोप इति लो
पः किमत्र कर्तव्यं परत्वदतो लोप इति नित्यश्चायं यङो लुक् प्राक् कथं नित्यः यङो लु
कि कृते अतो लोपः प्राप्नोति अकृतेपि अतो लोपस्त्वनित्यः नहि यङः सर्वस्य लुकि कृ
ते अतो लोपः अनित्यो यङो लुक् कथं शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति कथं
मनित्यः उप---- हष्टपदुः लुक् कृते अतो लोपे कृते च्छस्य कृते साक्कस्य पतदत्र शा

ह्वांतरं अत्रपरत्वादतोलोपोभवति तस्मिन्कृतेपश्चादवशिष्टस्यलकः तेननयातलोपा

प॰भा॰ श्चार्धधातुकेप्रत्ययेविनापियोगः अतोलोपस्यस्थानित्वाद्गुणोनभवति लोलुवः पोपुवः

वृ॰ ॰२ लक्षणांतरेणप्राप्नुवन्विधिरनित्यः तद्यथायाअते इतिस्थितेतत्रद्विर्वचनंप्राप्नोति

३५ अतोलोपश्चपरत्वादातोलोपः नित्यत्वाद्द्विर्वचनं कथंद्विर्वचनेचातोलोपोभवति न

त्वातोलोपेकृतेद्विर्वचनंनप्राप्नोतिकथमनेनत्वात् उच्यतेद्विर्वचनमप्यनित्यंकथंद्वि

र्वचनेचीतिस्थानिवद्भावात् उच्यतेअत्रेणलक्षणेनद्विर्वचनंनित्यंक्रियते द्विर्वचने

चीत्यनेनकृतेएतस्मिंल्लक्षणेद्विर्वचनस्यप्राप्तिरस्ति अतएतल्लक्षणांतरेभवति य

त्तुलक्षणांतरेणप्राप्नोतिविधिरनित्योसौभवति तस्मादातोलोपस्तावद्भवति पश्चा

द्द्विर्वचनं एवंपपतुःपपुरितिसिद्धंभवति ॰२ असिद्धंबहिरंगमंतरंगे कथंज्ञा

यतेयदयं वाहऊठंशास्तिकथंकृत्वाज्ञापकं अत्रोणानवक्तव्यः वाहःसंप्रसारणा ३५

मित्येवसिद्धंप्रष्ठउहप्रष्ठौहः इतिस्थितेयोसावप्रत्ययऊङ्गोणिवंतस्मिन्प्रत्ययेलक्षणो

नष्टेगेतलक्षणस्येतिगुणोऽनोबहिरंगेचीतिसिद्धं पुष्टोह्नःपश्येतिएवंसिद्धे सतियद
येहइत्यर्थेवाहूकूटेशास्तितज्ज्ञापरिभाषेतितेनबहिरंगलक्षणस्यगुणस्यासिद्धत्वादं
तरंगलक्षणोबहिरंगेनस्यात् तत्रैवनमाश्रित्यबहिः बाह्याश्रयत्वाद्बहिरंगोगु।
णः किमेतस्याज्ञापनेप्रयोजनं ग्रामणिकुलमित्यासिद्धत्वाद्बहिरंगलक्षणात्त
द्भ्रस्वोनभवति अत्रापिनपुंसकमाश्रित्यह्रस्वत्वंतद्बाह्याश्रयंभवति बहिरंगह्रस्व
माश्रित्यतुक्सवर्णात्वादंतरंगं ५२ नाज्ञानंतर्येबहिष्ट्वप्रकॢप्तिः अचामानंत
र्येलक्षणोकर्तत्वेबहिर्बहिरंगपरिभाषानावतरति कथंज्ञायतेयदयंषत्वकरोसि
द्ध इतिनाविव्यंप्रत्येकादेशस्यासिद्धत्वंशास्ति अत्राभिप्रइयइतिस्थितेएकादेश
शास्तितत्रतुक्च परत्वान्नित्यत्वाच्च एकादेशहतेतुक्दीर्घत्वान्नप्राप्नोति तेनाने
नैकादेशस्यासिद्धत्वात्क्रियतेषत्वतुककरोसिद्ध इति एतज्ज्ञापनयापरिभाषयासिद्धा।
ति कथंयात्रूपसर्गावाश्रित्यैकादेशःवर्णमाश्रित्यतुक्वर्णाश्रयादंतरंगतरत्तुक्भव

ति तत्रासिद्धत्वाद्बहिरंगलक्षणस्यांतरंगलक्षणात्ताभविष्यति नार्थस्तु विधिप्रतिसि
द्धवचनेन एवंसिद्धे सति यदसिद्धत्वंतु विधौब्रवीति तज्ज्ञापयत्याचार्यः आस्तीयेपरि
प॰भा॰ वृ॰ भाषेति अच्चानेनतेआश्रीयमाणेद्वयेपरिभाषानभवति इहचाजनेनतस्माश्रीयते
३६ एकादेशेक्रियमाणोबहिष्टकुल्लप्राप्तिः किमेतस्याज्ञापनेप्रयोजनं अद्रावितिति त
त्रोटोबहिष्टकुल्लयस्यासिद्धत्वादिकोयणाचीतियणादेशःसिद्धोभवति ७४ स
कृत्कृतेविप्रतिषेधेयद्बाधितंतद्बाधितमेव कथंज्ञायतेयदयंतनादिकृञ्भ्यउरि
तिपृथक्कृञ्ग्रहणंतनादिकार्यंकृञोमाभूदिति किंपुनस्तनादिकार्यंयत्कृञोन
भवेदिति अनदान्नापदेशवनतिनतोत्यादीनामितिलोपोमाभूदिति देवदत्ताः किं
कृताः नैवकृञोन्ननामिकोऽस्ति इदंतर्हि तनादिभ्यस्तथासोरितिलकुसिचोमाभू
दिति किंचस्यान्विभाषालुक्प्रसज्येत नैतदस्तिज्ञापकं अस्तत्वन्नतनादिकार्यंलु ३६
ग्विभाषयायदानविभाषातदाहस्वादंगालोपोभविष्यति अकृतेतिसिद्धं एवंसिद्धे राम

यत्कारेतोः पृथग्ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयति सकृद्गतौ विप्रतिषेधः पुनर्न भवतीति बा।
धितं वा सकृद्यन्नद्बाधितमिति तेन तेनादिभ्यस्तथामोरित्यनेन बाधिते ह्रस्वादंगादि
ति लोपः पुनर्न स्यात् अथवा विप्रतिषेधे परमित्यनेन नियमः क्रियते विप्रतिषेधे पर
मेव भवति तेन गते विप्रतिषेधे पुनर्यत्प्राप्नोति तन्न भवति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोज
ने हृकुराइत्यत्रापि चोक्तरिति क्तत्वेन बाधितत्वाद्दुक्षुभस्नुजेति षत्वं न भवति ७५
पुनः प्रसंगविज्ञानात्सिद्धं विप्रतिषेधे कृते यदि पुनरपि किंचित्प्राप्नोति तदपि भव
ति किं पुनस्तदुच्यते विप्रतिषेधे परमित्यनेन परेणावत्क्रियते यन्नावत्परेणावत्क्रि।
यते यदपि पूर्वमपि प्राप्नोति तदपि भवति तद्यथा पात्रतमस्रुतिद्विर्वचने प्राप्नोति।
आलोपश्च नित्यत्वात्परत्वाद्विप्रतिषेधे परमित्यनेन लोपश्चादौ क्रियते इति पुनः प्रसंग
विज्ञानाद्द्विर्वचनमपि भवति एवं पुनः प्रसंगविज्ञानात्पश्चाद्द्विर्वचनं भवति पपतुः सि
द्धं ७६ अपवादविषयेप्युत्सर्गसमावेशः कथं ज्ञायते यदयं शेषे विभाषति शेषग्र

हणंकरोति कथंकृत्वाज्ञापकं अत्रशेषग्रहणमनर्थकं अंतरेणापिशेषवचनेनग-
प.भा. दादिभ्योन्यस्मिन्नविशेषंकार्यंविज्ञायते यत्तच्छेषग्रहणंक्रियतेगदादिषुनेर्णत्वं
वृ. विभाषयामाभूदितितेनगदादिषुपूर्वेणैवनित्योविधिर्भविष्यति अन्येचगदादिभ्यो
३८ योन्यस्मिन्विभाषाविधिर्भविष्यति एवंसिद्धेसतियच्छेषग्रहणंकरोतितज्ज्ञापय
37 ति अपवादविषयेप्युत्सर्गसमावेशः ततउक्तंगदादिषुपरेष्वपिपरेषुस्यादियं
विभाषातस्माच्छेषवचनं किमेतस्यज्ञापनेप्रयोजनं प्रदीयतांदाशरथायमैथि-
लीइतीज्ञापवादविषयेणापिसिद्धोभवति ७७ नविकरणस्वरोलसार्वधातुक
स्वरंबाधते कथंज्ञायतेयदयंकेतेन्यत्रतासेः परस्यलसार्वधातुकस्यनिघातंशा-
स्तितज्ज्ञापयति भवतीयंपरिभाषेति किमेतस्यज्ञापनेप्रयोजनं चिनुतेक्रणी
तेइत्यत्रविकरणस्वराल्लसार्वधातुकस्वरःसिद्धोभवति ७८ समुदायेषुशब्दाःप्रवृ- ३८
त्ताअवयवेष्वपिवर्तन्ते कथंज्ञायतेलोकतः तद्यथालोकेतैलंभुक्तंघृतंभुक्तमि राम

ति शास्त्रेपि ज्ञापकं यदयं वेरस्थानिवद्भावस्य प्रतिषेधं शास्ति कथं कृत्वा ज्ञापकं
अकृयायावइति योमायोरकारो लुप्तात लोप इति तस्य स्थानिवद्भावप्रतिषेधः शि
ष्टः अकारो लोपो माभूदिति आर्धधातुके चिन्त्यमिति अकारो लोपो विधीयते त
त्र कः प्रसंगो यदुत यङोऽवयवे चिलोपः स्यात् इह यङः समुदितस्यार्धधातुकमये
यङोऽवयवः आर्धधातुके नैवाकारलोपः प्राप्नोति स्थानिवद्भावप्रतिषेधेन एवं सि
द्धे सति यद्वेरस्थानिवद्भावप्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयति समुदायेषु प्रवृत्ताः शास्त्राः अ
वयवेष्वपि वर्तन्ते इति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं नयातु लोपः आर्धधातुके इत्यत्र धा
त्ववयवलोपे कृते गुणवृद्धिप्रतिषेधः सिद्धो भवति ७४ प्रकृतिवदनुकरणं भव
ति कथं ज्ञायते यदयं ह्रियो दीर्घादिति दीतग्रहणं करोति कथं कृत्वा ज्ञापकं अत्र
दीर्घग्रहणं न कर्तव्यं निर्देशादेव ह्रिय इति दीर्घादिति गम्यते कथं दीर्घस्यैव ज्ञादे
शो विधीयते यदि हि ह्रस्वस्य स्यात् ह्रियो ह्रियेव ब्रूयात् नैतदस्ति यथैवान्ना प्राप्ता।

स्तद्व्युत्पत्तिः एवं सियजादेशोप्राप्तः स्यात् कथं सप्राप्तास्तद्व्युत्पत्तिः अर्थवत्प्रातिपदि
कमधातुके अर्थेचधातुस्तस्माद्धातुत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञा प्रातिपदिकात्स्वादयः।
प.भा. तेनात्र प्राप्तस्तद्व्युत्पत्तिः इयजादेशो न भवति नचेद्भवतिनिर्देशादेव द्वियइति सिद्धं।
वृ. नार्थो दीर्घवचनेन एतत्पश्यताचार्येः प्रकृतिवदनुकरणो भवतीति ततो धातोरेत
३८ दनुकरणो भवति धातुवदेवमत्र तद्व्युत्पत्तिर्न प्राप्नोति यद्येवं नाप्राप्तास्तद्व्युत्पत्तिरिय
जादेशोप्यप्राप्तः स्यात् तस्माद्दीर्घवचनं कर्तव्यं किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं इह।
कश्चिद्द्विपचतिरित्याह तत्प्रकृतिवदनुकरणो भवति पदद्वयात्सिद्धा भवति तेन तिङ
तिङ इति निघातः सर्वस्य तेवेयं स्यात् तिङ. तस्य च पदसंज्ञा एका तत्र पदादिति न श।
क्यते वक्तुं तस्यात्समुदायपदत्वमेतेन भवति तस्माद्यंयत्न इति ८. अव्यक्तानु ३८
करणस्येह नपुंसकलिंगं प्रयुज्यते कथं ज्ञायते यदयं अर्धं नपुंसकमिति नपुंसक राम
ग्रहणं करोति कथं कृत्वा ज्ञापकं अत्र हि अर्धमिति नपुंसकादेव नपुंसके सि

ङ्कं तज्ज्ञापयति अव्यक्ते गुणसंदेहे स्त्रीनपुंसके ऽपि नपुंसकत्वं नपुंसकलिंगं प्रयु
ज्यते तेन पुंल्लिंगेपि स्यात्समासः तस्मान्नपुंसकग्रहणं किमेतस्य ज्ञापने प्रयोज
नं किं ज्ञातमिति निर्देशः सिद्धो भवति इयं चैव बहु जायते प्रायेण स्त्रीपुमान्वास्य
यं चोच्यते किं ज्ञातमिति ८१ अवयवाल्लोपि नामतो लोपो नास्ति कथं ज्ञायते य
दयं नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृतीति तुग्विधिं प्रति नलोपस्यासिद्धत्वं शास्ति
कथं कृत्वा ज्ञापकं वृत्रहत्यामित्यत्र नलोपे कृते पश्चाद् नलोपः प्राप्नोति तस्मिन्कृ-
ते नैव तुक् प्राप्नोति कथं कृत्वा ह्रस्वस्येति तदानघकानेव कृते तस्मान्नार्थं नलोपस्या-
सिद्धत्वेन तद्यस्मात्तुग्विधिं प्रति नलोपस्यासिद्धत्वं शास्ति तज्ज्ञापयति अस्तीयं परि
भाषेति किमेतस्या ज्ञापके प्रयोजनं राजीयति राजायती इत्येवमादयः सिद्धा भव-
न्ति ८२ अंतरंगविधेः प्रतिपादविधिर्बलीयान् कथं ज्ञायते पिविकरणाख्यारचेति
नमन्तु बंगयोग्रहणं करोति कथं कृत्वा ज्ञापकं पिविकरणाख्यारचेति वक्तव्य एवमु

अमानेश्चत्वेकृतेपश्चात्तमनुषज्यते तत्रमिदेचोत्यात्परइतिवचनादस्यानेनुमः
श्रवणंप्राप्नोति इदमिहसंप्रधार्यंतत्तुक्रियतामत्वमितिसंतरंगोनं अंतरंगत्वान्नुमि।
प॰भा॰ वृ॰ ३९ कृतेपश्चादत्वंभविष्यति कथमंतरंगोनुं प्रकृत्याश्रयात् कथंनविधेयोयातोकपदे
शावचनंकर्तव्यं यातुपदेशावस्यायासेवेदितोनुंभवति तेनायमंतरंगः एवंतर्हि
प्रतिपदंध्यिविकृत्वाण्यारत्वमुच्यते नेसामान्यविहितःसामान्येदितोनुंविधीयते।
तत्रप्रतिपदविधानात् अर्थकृतेश्वानिष्टेदेशेनुमःश्रवणंप्रसज्यते तस्मात्तमनुष
गयोग्रहणंक्रियते किमेतस्याज्ञापनेप्रयोजनं अंतरंगंप्रतिपदंचप्राप्नोति तत्रप्रति
पदंबलीयोभवति टर् यात्प्रातिपदिकादनुबंधप्रातिपदिकेबलीयः कथंज्ञाय
तेयदनेनहृद्गमन्ततर्भ्यःइतिचतुर्ग्रहणंभवति अन्यच्चतुर्ग्रहणंकर्तव्यं यदिनक्रियते ३९
कथंचतुर्भ्यःसंप्रत्ययोभवतिहलादीश्चतुरःपठित्वेतिहत्करणंकरिष्यामः नकर्त
व्यंक्रियतेएवन्यासे हस्वसामर्थ्यहस्यथानदीपिपरीक्ष्यते कृपेरयीट्प्रतिषेधःप्राप्नो राम

ति इष्यते च कृपेस्तासि च लृट्यप इति तदेतदन्तरेण चतुर्ग्रहणं चतुर्भ्य एवेट्प्रतिषेधो
भविष्यति नार्थश्चतुर्ग्रहणेन नैतद्वृत्करणाद्वृतादिपरिणामार्थं किं तर्हि द्युतादि
परिणामार्थं कथमसत्येतस्मिंश्चतुर्ग्रहणे यत्तद्वर्तेर्वृत्करणं वृतादिपा-
रिणामार्थमिति क्रियमाणेऽपि चतुर्ग्रहणेऽनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति न
वृतादिपरिणामार्थमेव स्यात् द्युतादिपरिणामार्थमेव एवमपि चतुर्ग्रहणं कर्तव्यं
कथं द्युतादिभिर्वृतादीन्विशेषयिष्यामः द्युतादीनां ये वृतादयस्तेभ्यो वृद्भ्य इति।
इदं तर्हि प्रयोजनं स्यन्द्रू प्रस्रवणे स्यन्दास्यति इति स्यन्तेर्न वृद्भ्यश्चतुर्भ्य इतीट्प्रतिषे
धोऽस्ति ऊदितो वेति च तत्रोदित इति कृते नन्वयं प्रतिपादकार्यं न वृद्भ्य इति यावत्प्रा
तिपदिके अनन्तरं प्रातिपदिकं बलीय इति कृत्वा वेट् प्राप्नोति चतुर्ग्रहणसामर्थ्या
द्यावत्प्रातिपदं भवति ततो ज्ञापयतेऽस्तीयं परिभाषेति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं
कृत्रिमाक्रिया इति सिद्धं भवति यावत्प्रतिपदविहितः कृजः शचेत्यनन्तरं प्रतिप

देङ्क्रिनङ्शं बाधते ८४ सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशः कथं ज्ञायते यदयं गोत्रादंक
वदित्याह कथं कृत्वा ज्ञापकं गोत्रान्तस्येदं वदिति वक्तव्ये तेन तस्येदमिति यो विहितः
प॰भा॰ स भविष्यति कस्मात् तस्येदमिति विहितः अंकवदेव एवं सिद्धे सति यदयं गोत्रादंकव।
वृ॰ दित्याह तज्ज्ञापयति अस्तीयं परिभाषेति तेन तस्येदमिति सामान्येन शब्देन गृह्यते ष
५॰ ष्यते तेनैव स्यात् तस्मादंकवचनमिति ८५ द्विबद्धं सुबद्धं भवति कथं पुनर्ज्ञाय
ते इयं परिभाषा विद्यते इति उच्यते यदयं पेषंवाहनवासधिषु चेति धिशब्दे उदक
स्योदभावं शास्ति कथं कृत्वा न वक्तव्यं उच्यते पूर्वसूत्रेणासिद्धत्वात् उदकस्योदः
संज्ञायामिति संज्ञायामुदधिर्भविष्यति एवं सिद्धे यद्द्वितीयसूत्रे पेषंवाहनवासधि
चेति उदकस्योदभावं शास्ति तज्ज्ञापयति अस्तीयं परिभाषा द्विबद्धं सुबद्धं भवति।
किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं यत्सकृद्बद्धं तन्न कश्चिद्भवत्यपि यथा तत्र विरप्रकाशि। ५॰
का विशेषादिति प्रत्ययस्यापूर्वस्यातश्चाप्यपर इति एवमाद्यन्यदपि विस्तरेण योज्यं। राम
त

यितव्यं ८८ कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं कृदंतस्य शब्दस्य ग्रहणे गतिपूर्वस्य
कारकपूर्वस्य च ग्रहणं भवति कथं गम्यते इयं परिभाषास्तीति यदयं व्याक्रोशी त्यत्रे
कर्मव्यतिह्रार इत्याह कथं कृत्वा य तज्ज्ञापकं भवति एतत्किल सूत्रेन वक्तव्यं नन्वा
चानुपदिश्यमानेस्मिं ह्रोस्यातां नह्याभ्यां पदंताभ्यां पूर्वौ तुताभ्यां मेजिति न दोषः सं
गादिकारादिह यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेग्रह्यते नन्वयान्वादिरेवांगं व्याडेः
नांगसंज्ञा तस्मात्कर्मव्यतिह्रार इति वक्तव्यं यच्च हितेनतत्यश्यति अस्तीयं परिभाषेति
कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं किमेतस्या ज्ञापने प्रयोजनं प्रयाग्यिरो प्रयायि
णः माषवापाणीति व्रीहिवापाणीति प्रातिपदिकांतनुम्विभक्तिषु चेति णत्वं सिद्धं
भवतीसिद्धं ॥ इति श्रीव्याडीयपरिभाषावृत्तिः समाप्तः ॥ ॐ लोकोपचाराद्ग्रहण
सिद्धिः अर्थवदितरयोरर्थवतो ग्रहणं गौणमुख्ययोर्मुख्यस्य दूरांतिकयोरंतिक
स्य नियतव्यभिचारिणोर्नियतस्य कृत्रिमाकृत्रिमयोरकृत्रिमस्य सामान्यविशे

षाक्तयोर्विशेषाक्तेर्विप्रतीतावनंतरंगत्वात् सहचरितेन तयोरातुरस्यैचेव लिंगान्तरविशि
प.भा. ष्टस्यापि प्रातिपदिकस्य यथाधिकोयर्मिणः प्रत्ययात् नव्यनवेयगरोसंख्यातकस्य
वृ. त्रयप्राधान्यात् अनवेयेनविशेषपरिग्रहे विशेषार्थत्वात्तस्य दामग्रहरोष्ठविशेषाव्या
५१ मेर्न्यायात् नत्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेनगृह्यतेमध्यपातात् एकदेशविकृतमनन्यवा।
त्प्रतिभिज्ञानात् नत्वनिमित्तापायानीविधिः कृतत्वभयात् तथापिकस्मिन्नकृतत्वा।
त्वदर्शनात् निमित्ताभावेनैमित्तिकाभावोहेत्वभावात् सन्नियोगाभावेसन्नियक्त
स्यसामग्रीविगुणात् स्थानिवदादेशस्तदर्थाभिधानात् नवर्णादेशोनर्थकत्वात् ।
स्थानेन्तरतमः प्रतिवस्तुत्वादादेशस्य प्रधानेकार्यागातथाश्चेष्टेः गुणाभ्रंतेपिकाति।
चिद्राग्रोमेर्न्यात् आद्यंतवदेकस्मिन्प्राधान्यात् परनिमित्तआदेशोनिमित्तवतञ्जाति
तत्वात् क्विवेतोयातत्वमजहात्स्वविकारात् लिंगत्वंचप्रतिपद्यतेसिद्धार्थत्वात् ५१
कृदभिहितोभावोद्रव्यवद्भवतिसिद्धवद्भावात् क्रियावच्चयदादिवेयर्थ्यात् एवंया राम

न्तरूपसर्गेणायाज्यतेपश्चात्सायनेनपूर्वपनित्वाद्गुपसर्गेणासिद्धविशेषकत्वाद्गुपसर्गस्या
पदान्तरत्वात्तरस्यागमशासनाच्च छेदस्तिपूर्वत्वाद्व्यवधानात् व्यवहितस्यचागम
हेतुत्वात् उत्सर्गापवादभावोन्यशास्त्रविधिभिन्नत्वः सामान्योक्तोविधिःसावका
शोविशेषोक्तेननियतविषयोवाध्यते इतरेतरपरिहारेणसावकाशेन्तुल्यबलात
योरेकत्रप्राप्तविरोधोविप्रतिषेधः तत्रोत्तरोबलवान्प्रतिशिष्टत्वात् पूर्वोपिकश्चि
दितिप्रामाण्यं पुनस्तादपवादाश्चनेनवात्वियोन्वार्थेतेसन्निकर्षात् मध्येपवादाः
पूर्वांतर्भूतत्वान्नोत्तराननन्तरत्वात् उभयेपिनद्वाधनेन सावकाशविप्रतिषेधादितरे
बाध्यन्ते नबहिरङ्गेणान्तरङ्गस्यहेतुव्यभिचारात् बहिरङ्गेनवसोकृतेसमयःकृतःप्रम
यत्वात् नित्यान्तरङ्गेणोबलिनावितराभ्यां नित्यादन्तरङ्गःप्रायस्मात् प्रतिपदिकोक्तस्त्व
नेकविषयत्वात् आदेशादागमोवयवत्वात् अनुसारेलोपःसोन्यतोबलीयान्याग
भावत्वात् उपपदविभक्तेःकारकविभक्तिर्बलीयसीकारकसंबन्धस्यवाक्यान्तरङ्गत्वात्
स्वरःस्वर्णस्यग्राहकोजात्यर्थत्वात् उकारेणाभिन्नकालव्यवच्छेदोव्यापरणार्थत्वात्

विनापि तत्कारं तद्विभक्तिपरत्वात् अनन्यार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे स्वरवचनादर्थस्य तेषां

लिङ्गवचनातिक्रमोपि शब्दभेदात् अर्थधर्मत्वेपि लिङ्गसंख्ययोः शब्दधर्मत्वं चोभयथा दर्शि

प·भा· नात् अर्थाविच्छिन्नत्वाद्वृत्तेरप्रवृत्तिः अर्थगत्यर्थो हि शब्दः गतिकारकोपपदानां कृद्भिः

वृ· सह समासवचनं प्राक् सुपः कृदर्थे नैव सामर्थ्यात् तिङ्कृद्द्वन्द्वे कारके सप्तमामन्त्र्यग्निर

४२ न्तपयोगात् न विपर्ययमित्तिहतः प्राधान्यात् गुणक्रियानन्वयः प्रधानक्रियोक्तस्य कृत्र

४२ हितालिङ्गाकालमनवर्तने विशेषणत्वात् सजातीयापेक्षमायेन वचनं स्वरव्यञ्जना

नां जात्यासन्निकर्षात् उदात्तादिविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भागित्वात् नैकपदे वि

रसोच्चारः पदस्यार्थे संकेतग्रहणात् ज्ञापकादर्थसिद्धिरनुमानप्रामाण्यात् संसा

प-४२ र्गयोगसाधने सूत्रे लोकवेदवत्पदैरभिहितानामर्थानामर्थो नामपेक्षासन्निधियोग्य

ताभिः परिभाषाधिकारसंसर्गेण वाक्यमहावाक्यसिद्धिः तद्वच्च विभक्तिवचनपरि

णामः ७२ ॥ इति परिभाषासूत्राणि समाप्तानि शुभायोवाभवेत्तनसे ॥ ॥ ॥ ४२

॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ शुभमस्तु सर्वजगताम् ॥ ॥ ॥ श्रीरामाय नमः ॥ राम